

Politisk kultur i *Orkneyinga Saga*

Av

Stephan Fiedler

Masteroppgave i

Nordic Viking and Medieval Culture

Universitetet i Oslo

Våren 2008

Forord

Etter å ha en lang arbeidsfase bak meg, ligger nå en ferdig avsluttet oppgave foran meg. Det var interessant og spennende til å kunne studere et tema så inngående. I løp av arbeidet med materialet ble temaet mer og mer fengslende. Motiverende tilbakemeldinger fra min veileder Jón Viðar Sigurðsson ga meg følelsen om å ha funnet et interessevekkende tema. Jeg takker ham for motivasjon, inspirasjon og orientering, som var viktig for å kunne skrive denne avhandlingen. Han viste tålmodighet og en god balanse mellom oppmuntrende kommentarer og konstruktiv kritikk.

Jeg vill takke alle venner som har lest enkle kapiteler av avhandlingen, og har korrigert språket. Dere var en stor hjelp ved å finne, forhåpentlig, alle mine tysk-norske ordkreasjoner.

For all støtte, framdriving og oppmuntring takker jeg min familie.

Stephan Fiedler

Innhold

Kapittel 1: Innledning	1
Hovedproblemstilling	1
Historiografi	3
Den antagelige opprinnelsen til <i>Orkneyinga Saga</i>	4
Kapittel 2: Gaveutveksling skaper bånd og forpliktelser	7
Innledning.....	7
Forutsetninger og regler for gavesystemet	7
Gjestebud som del av gavesystemet.....	10
Gaver mellom partner med forskjellig status	11
Kongens gaver og len - forholdet mellom konge og jarl forandrer seg	12
Gavesystemet i andre europeiske land	14
Oppsummering	15
Kapittel 3: Lojalitet og stabilitet i politisk motiverte vennskap	17
Innledning.....	17
Allmenne aspekter rundt vennskap	17
Vennskap mellom jarler	18
Vennskap og lensherreforhold mellom norske konger og jarler	20
Forhold mellom orknøyske jarler og høvdinger.....	23
Oppsummering	26
Kapittel 4: Betydningen av slektskap og ekteskap for partidannelse	27
Innledning.....	27
Betydning av slektskap, ekteskap og fostring i en islandsk saga	27
Jarl Thorfinn Sigurdssons forhold til brødre, fosterfar og nevø.....	29
Betydningen av kjernefamilien for rivaliserende jarler.....	30
Familiemedlemmers forpliktelse til gjensidig støtte, hevn og lojalitet	31
Orknøyjarlenes ekteskapspolitikk	34
Nye slektinger gjennom fosterskap	37
Oppsummering	38
Kapittel 5: Arv, valg og utnevning som legitimasjon for herskap	40
Innledning.....	40
Etablering av Orknøyjarleslekten i et udelt jarledømmet.....	40
Deling av jarledømmet mellom flere arvinger	43
Den Norske kongens krav på overherredømmet og eiendom på Orknøyene.....	45
Thorfinn Sigurdssons etterkommer videreførte jarlsslekten	47
De første jarler som arvet gjennom morssiden.....	48
Oppsummering	51
Kapittel 6: Sammenhengen mellom politikk og religion	53
Innledning.....	53
Orknøyjarlenes mytiske opphav og dyrking av hedenske guder.....	53
Innføringen av kristendommen i jarledømmet	56
Kristne tradisjoner og kirken etablerer seg i jarledømmet	58
Livet og død til en hellig jarl	59
Dannelsen av helgenkulten rundt St. Magnus.....	61
Ragnvald Kales kirkeorganisering og pilegrimsaktivitet	62
Oppsummering	64

Kapittel 7: Militær og politisk betydning av <i>hirð</i> og <i>leiðangr</i>	66
Innledning.....	66
Forutsetninger for militær organisering i form av leidang og hird i Norden	66
Sammenheng mellom begrepene <i>hirð</i> , <i>leiðangr</i> og <i>lið</i>	67
Organisering av forsvaret	68
Størrelse til flåter	71
Rangorden i hirden	73
Oppsummering	75
 Kapittel 8: Økonomi som materiell basis for politisk maktkamp	77
Innledning.....	77
Landbruk	77
Handel	79
Skatter og avgifter	81
Plyndring	84
Oppsummering	85
 Kapittel 9: Konklusjon.....	87
 Orknøyjarlene.....	93
 Kilder	94

Kapittel 1: Innledning

Hovedproblemstilling

I denne avhandlingen vil jeg undersøke den politiske kulturen i Orknøyjarledømmet som den fremstilles i *Orkneyinga Saga*. Jeg ønsker å undersøke sammenhengen mellom flere aspekter innenfor den politiske kulturen på Orknøyene. Som politisk kultur oppfatter jeg handlinger og sammenspill som påvirker det offentlige livet i samfunnet. Hovedelementet av politikk er samling av makt og økning av innflytelse på andre samfunnsmedlemmers offentlige aktiviteter. Jarlene var de mektigste personer i det orknøyske samfunnet og dominerer fortellingene i *Orkneyinga Saga*. Analysen av jarledømmets politiske kultur blir hovedsakelig en undersøkelse av jarlenes maktoppygging.

Etter en mytisk innledning begynner *Orkneyinga Saga* med grunnleggingen av jarledømmet i kong Harald Hårfagres regjeringstid på slutten av 800-tallet. Sagaen avslutter med jarlen David Haraldssons død i 1214. Det berettes om den cirka 300 år lange historien til den norrøne jarleslekten på Orknøyene som avstammet fra den norske Mørejarlsslekten. Både jarlene og flertallet av Orknøyenes befolkning hadde en norsk bakgrunn. Utvandrer fra vikingtidens Norge dannet i sine nye boområder samfunn som var preget av lignende kultur, språk, religion, mentalitet og organisering av samfunnslivet. Begreper som norrøn kultur og norrøn samfunn gjenspeiler slike fellesskaper. Jeg går ut fra at det fantes på Orknøyene et norrønt samfunn og at kunnskap om politisk kultur i andre norrøne samfunn, som for eksempel i Norge og på Island, kan hjelpe til å interpretere fortellinger fra *Orkneyinga Saga*. Betragtning av Orknøyjarledømmet i sammenheng med andre norrøne samfunn kan gi sagaen en høyere troverdighet, enn ved en ensidig og ukritisk analyse av *Orkneyinga Saga*.

Et av de sentrale aspekter i den politiske kulturen er alliansebygging. Samling av støttegrupper var den grunnleggende basis for å delta i samfunnets politiske spill. Jeg skal betrakte hva alliansene var basert på og hvorvidt de personlige forbindelser kunne garantere stabilitet og lojalitet. Det er interessant i hvilken grad alliansene var nødvendige, og om de fungerte som pålitelige politiske maktmidler i perioden det berettes om i *Orkneyinga Saga*. Fundamentet for politiske allianser var vennskapsforhold og familiære forbindelser. Som familiære forbindelser regner jeg slektskap, ekteskap og fosterskap. Familien var en gruppe mennesker hver individ hadde et personlig bånd til helt fra fødselen og gjennom ekteskap og fosterskap kunne det utvides slekten. Lojalitet og stabilitet innenfor alliansene var avhengig av familiære forpliktelser og samfunnets regler for vennskap. Jeg skal ha fokus på den ideelle og reelle betydningen av lojalitetsforpliktelser i forhold til partenes egne interesser i

alliansepolitikk. Sammenheng mellom venns­kapsforhold og politiske allianser har mange parallele trekk med sammenheng mellom familiære forbindelser og politiske allianser. På grunn av forskjellige forutsetninger og regler for venns­kapsforhold og familiære forbindelser vill jeg behandle disse to temaer i to kapiteler.

Betydning og karakter av personlige bånd kan illustrere hvorvidt jarlene var integrert i samfunnet sitt og hvorvidt jarlsmakten var etablert og institusjonalisert. Variasjoner i det personlige forholdet til den norske kongen kan gi uttrykk for jarledømmets grad av uavhengighet fra den formelle lensherren. Forholdet mellom kongen og jarlen er eksempel for forskjellige venns­kapsformer mellom parter med forskjellig sosial status. Den forskjellige sosiale status vil jeg tydeliggjøre ved å undersøke systemet og formelle regler for gaveutveksling. Gaveutvekslings sammenheng med hierarki i samfunnet ønsker jeg å fremheve. Jeg skal betrakte gaveutveksling som basis for opprettelse av personlige bånd. Praktisering av gaveutveksling kan understreke betydningen av personlige bånd. Gaveutvekslingssystemet var tett knyttet til økonomiske forhold og muligheter for inntekter bestemte kapasiteten for maktkamp. Økonomien kan ha vært en faktor som innvirket direkte og indirekte på den politiske kulturen og ble påvirket selv av de andre politiske faktorer.

Ved siden av alliansebygging oppfatter jeg rettslige og ideologiske aspekter som avgjørende grunnlag for jarlenes makt. Arverettigheter tilsvarte rettslige forutsetninger for krav om jarlemakten. Jeg skal undersøke hvilken betydning samfunnets anerkjennelse av arvekrav hadde for jarlene og hvorvidt norske konger måtte respektere orknøyske arveregler. Et punkt å se nærmere på er forskjellige religiøst baserte herskeridealer i både førkristen og kristen tid, som kunne gi en ideologisk legitimasjon for kravet om herredømmet for Orknøyjarlene. En spesiell tilknytning av jarler og konger til Gud eller gudenes verden kunne gi herskerne en formidlerposisjon mellom det verdslige og det religiøse. Det ville vær grunnlag for en sakral betydning, som kan være legitimasjon for en politisk og sosial særstilling i samfunnet.

Jeg er interessert i sammenhengen mellom jarlenes politiske og militære makt. Betydningen av militære organisasjoner viser om Orknøyene var mer fredelig eller krigersk preget. Samfunnets karakter ville påvirke statusen til krigeraristokratiet i forhold til bøndene og dermed de forskjellige gruppenes innflytelse på den politiske kulturen. Grupper som dominerte krigføringen kunne dominere politikken gjennom maktbruk. Grupper som spilte en militær rolle ble ofte fritatt av økonomisk belastning. Organisering av forsvaret hadde betydning for utvikling av et skattesystem. Skattelegging kunne ha både økonomisk og politisk betydning for Orknøyjarledømmets herskere. Jeg oppfatter det som at den politiske

kulturen var preget av sammenheng og vekselvirkning mellom flere aspekter, noe som jeg ønsker å vise i min avhandling.

Historiografi

Etter min kunnskap finnes det ingen undersøkelse av den politiske kulturen som den ble fremstilt i *Orkneyinga Saga*. Noen historikere har brukt sagaen for å rekonstruere jarledømmets historie i den norrøne perioden i oversiktsverk. Med norrøn periode mener jeg vikingtiden og middelalderen på Orknøyene fram til midten av 1200-tallet, da Orknøyene kom sterkere under innflytelse av Skotland. Moderne forskere har undersøkt detaljspørsmål for det historiske orknøyske samfunn med metoder som utelukker sagaen som troverdig kildematerial.¹ Jeg vil her forbinde en tradisjonell historieforskning basert på sagamateriale med en undersøkelse av detaljtemaer for å få et sammenhengende bilde av det orknøyske samfunnets politiske kultur. Jeg er klar over at sagaen er ikke et tilstrekkelig grunnlag for å hevde krav om historisk korrekthet, men jeg oppfatter *Orkneyinga Saga* likevel som en kilde som kan gi informasjon om Orknøyjarledømmets norrøne samfunn.

Den skotske historiker Barbara Crawford bruker sagaen som en av sine viktigste kilder i sin forskning av orknøysk historie. Crawford undersøker en rekke detaljtemaer for å rekonstruere et sammenhengende bild av det historiske samfunnet og bruker flere skriftlige og arkeologiske kilder. Crawford fremstiller *Orkneyinga Saga* ikke som motsigende mot sine andre kilder, til tross for en kritisk holdning til sagamaterialet.

Flere historikere har vist at det er mulig å bruke islandske sagaer for å rekonstruere norsk og islandsk historie. Sagaene var grunnlag for skapning av oversiktsverk og undersøkelser av detaljspørsmål i sammenheng med politiske, mentale og religiøse aspekter av norrøne samfunn. Sagaene ble ikke bare brukt i eldre, men også i moderne, historieforskning. Det har utviklet seg en tverrfaglig perspektiv på de islandske sagaene.² Forskjellige forskningsmetoder ble viktig for rekonstruksjon av det historiske samfunn og flere temaer ble forskningsobjekter. Arv, økonomi, slektskap og religion er noen av temaene Jón Viðar Sigurðsson kombinerer for å gi et sammenhengende bilde av den politiske kulturen i den islandske fristaten.³ Sagaer og lovtekster brukes som kilder for studiet av høvdingenes maktbasis og sosiale posisjon. Jesse L. Byock behandlet forskjellige aspekter som innvirket på den politiske kulturen i sagatidens Island og samlet sine opplysninger fra det islandske

¹ Torhild Øien gir et innblikk i den Orknøyene angående historiografi i sin hovedfagoppgave *Orknøyene og Shetland i norsk og skotsk historieforskning* fra 2002.

² Gísli Pálsson, 1992, s.IX

³ Jón Viðar Sigurðsson, 1999

sagamaterialet.⁴ Feider, lov og samfunn på Island er studietemaer for William Ian Miller.⁵ Det islandske sagamateriale og lovttekster er grunnlaget for Millers undersøkelse av samfunnets normer og oppbygging.

Noen norske historiker, som har vært interessert i den politiske kulturen i det norske middelalderkongedømmet, har basert sitt arbeid studiet av *Heimskringla* og andre kongesagaer. Sverre Bagge kombinerer i sine undersøkelser flere detaljtemaer og fagområder for å få et bilde av det middelalderske samfunnet og den politiske kulturen slik det fremstilles i sagaen. Per Sveaas Andersen tilskriver sagamaterialet en kildeverdi og nevner blant andre *Orkneyinga Saga*.⁶ Sveaas Andersen bruker tilgrensende vitenskaper når troverdigheten av skriftlige kilder må styrkes og viser at flere politiske, økonomiske og sosiale faktorer påvirket den politiske kulturen i Norge. I Øiens avhandling nevnes Per Sveaas Andersen på grunn av arbeidet med øyesamfunn i Atlanterhavet og Irskesjøen.⁷ Resultater fra Sveaas Andersens forskning i denne område er interessant fordi det inkluderer Orknøyene.

De her nevnte historikere er bare et lite utvalg av et stort miljø for studiet av den nordiske historien. Verker av disse forfattere står i sammenheng med min avhandling fordi det undersøkes aspekter av den politiske kulturen ved å bruke sagamaterialet som en hovedkilde. For meg er det viktig å se at sagamaterialet kan brukes som historisk kilde, når jeg baserer min avhandling i veldig stor grad på *Orknøyinga Saga*. Erkjennelser fra forskning av politisk kultur i sagatidens Island og Norge skal jeg bruke som mulige forklaringer i undersøkelsen av den politiske kulturen i det norrøne samfunnet av Orknøyjarledømmet.

Den antagelige opprinnelsen til *Orkneyinga Saga*

Innledningen i Hermann Pálsson og Paul Edwards utgave av *Orkneyinga Saga* informerer om sagaens bakgrunn. Pálsson og Edwards hevder at *Orkneyinga Saga* ble skrevet av en ukjent islandsk forfatter antagelig etter 1192 og ikke lenge etter 1200. Noen avsluttende kapitler skal ha blitt skrevet mellom 1234 og 1235. Per Sveaas Andersen anser *Orkneyinga Saga* som et av storverkene fra 1220/30-årene som var basert på 1100-tallets sagaer.⁸ Jesse Byock og Magnus Magnusson går ut fra at sagaen ble skrevet på Island på 1200-tallet.⁹ Også Peter Foote antar at sagaen ble skrevet noen få år før året 1200.¹⁰ Finnbogi Guðmundsson antar at den største

⁴ Byock, 1988

⁵ Miller, 1990

⁶ Sveaas Andersen, 1977, s.25

⁷ Øien, 2002

⁸ Sveaas Andersen, 1977, s.25

⁹ Byock, 1988, s.122; Magnus Magnusson, 1987, s.121

¹⁰ Foote, 1988, s.192

delen av *Orkneyinga Saga* ble skrevet allerede før 1190.¹¹ Dokumenterte hendelser som overføringen av Ragnvald Kales relikvier i 1192 kan ha blitt tilføyer senere. Judith Jesch mener at sagaen ble skrevet på Island rund år 1200 og viser noen endringer fra seinere på 1200-tallet.¹² Bevarte manuskripter av *Orkneyinga Saga* finnes bare for reviderte versjoner og inneholder aldri den komplette sagaen. Den mest omfattende manuskript finnes i *Flateyarbók*, som ble skrevet 1387-94.¹³

Etter min oppfatning var den største delen av *Orkneyinga Saga* var avsluttet før 1200-tallet og fikk noen få tilføyelser etterpå. Den mektige høvdingen Svein Asleifarson døde omtrent året 1171.¹⁴ Mange omfangrike og detaljerte fortellinger dreier seg om perioden før Svein Asleifarsons død, men begivenheter deretter beskrives veldig kortfattet. Noen av de siste avsnitt dreier seg om kong Sverres seier over orknøyske styrker og tap av Shetland til den norske kongen. Det skjedde i år 1194.¹⁵ Perioden fra året 1171 til 1194 avhandles på seks sider og perioden etter 1194 i bare et avsnitt. Derfor går jeg ut fra at det handler om en seinere tilføyelse til et verk, som var avsluttet med Svein Asleifarson død. Bearbeidelsen kan ha forgått i flere faser. Jarl David Haraldssons død og at jarl Jon Haraldsson hersket alene nevnes i et siste kort avsnitt av *Orkneyinga Saga*. Det gir inntrykk av at begivenheten som skjedde i år 1214 ble tilføyer til slutt. Det nevnes ikke at jarl Jon døde i år 1230. Det kan bety at sagaskrivningen med alle tilføyelser ble avsluttet mellom 1214 og år 1230.

Det er enighet om at forfatteren av *Orkneyinga Saga* var islandsk og tilknyttet til det intellektuelle sentret i Oddi.¹⁶ Den ledende familien fra Oddi hadde en spesiell forbindelse til Orknøyene blant annet gjennom avstamning fra orknøyjarlenes stamfar Ragnvald Mørejarl. På Oddi begynte den islandske historieskriving med Sæmundr Sigfússon som levde i 1056 til 1133. Islandske skaldler deltok i Orknøyjarlens korstog i 1151 til 1153. De islandske skaldler kan ha medbrakt skaldevers fra jarlenes hoffskaldler. Den geografiske avstand mellom Orknøyene og Island forhindret ikke en kulturell utveksling. Det orknøyske samfunnet kan ha blitt oppfattet som en del av en felles norrøn kulturkrets i det islandske miljøet av lærde og det fantes god kunnskap om orknøysk historie på Island. Finnbogi Guðmundsson tilskriver den islandske presten Ingimundr Þorgeirsson innsamlingen av materialet og den innledende forfatningen av *Orkneyinga Saga* cirka 1165. Det kunne bety at den tidsmessige avstand mellom noen av de mest detaljerte fortellinger og nedskrivningen utgjorde mindre enn en

¹¹ Finnbogi Guðmundsson, 1993, s.206

¹² Jesch, 2005, s.13

¹³ Jesch/Molleson, 2005, s.130

¹⁴ Holman, 1996, s.223

¹⁵ Thomson, 1987, s.77

¹⁶ OS, s.9: Finnbogi Guðmundsson, 1993, s.206; Holman, 1996, s.220

generasjon. Det støtter sagaenes troverdighet. Men det finnes ingen bevis for at Ingimundr var forfatteren.

Snorri Sturluson hadde en kopi av originalutgaven av *Orkneyinga Saga*.¹⁷ Snorri Sturluson var også knyttet til miljøet av lærde i Oddi og brukte *Orkneyinga Saga* som en kilde til en kompilasjon av *Heimskringla*.¹⁸ Det er mulig at Snorri skrev den mytiske innledningen til *Orkneyinga Saga* og var involvert i revisjonen av verket. Utdrag fra *Orkneyinga Saga* finnes i Snorris *Saga Óláfs konungs hins helga*.¹⁹ Nær kontakt mellom forfattermiljøet i Oddi og Orknøyjarledømmet kan bety god kunnskap om muntlig overlevert skaldematerial og gi sagaen en grad av autentisitet. Samtidig påvirket det forfatterens avstand fra *Orkneyinga Saga* som en distansert historiker. Forfatteren kan ha hatt spesielle interesser i familiene til noen av hovedaktørene i sagaen. Det kunne manipulere fremstillingen av aktørene. God kunnskap om Orknøyenes historie i hele miljøet og til dels i publikummet kunne forhindre for sterk manipulering.

Min betraktning av den politiske kulturen på Orknøyene baserer seg hovedsakelig på tolkning av *Orkneyinga Saga*. På grunn av sagamaterialets begrensede pålitelighet er det nødvendig med en kritisk tilnærming til sagaen som en historisk kilde. Sagaenes fortellinger gjengir ikke alltid historiske fakta. Beskrivelsene av forholdene i jarledømmet gir mulighet for interpretasjoner for å vise sammenhenger i den politiske kulturen. For en bedre forståelse av fortellingenes bakgrunn og for å understreke at Orknøyene var del av en felles norrøn kulturområde, skal jeg sammenligne de skildrede forhold på jarledømmet med tilsvarende politiske aspekter i kongedømmet og fristaten fra samme perioden. Betegnelsen ”jarledømmet” vil her alltid være synonymt med Orknøyjarledømmet, ”kongedømmet” står for det norske rikskongedømmet og ”fristat” betegner det islandske samfunnet.

¹⁷ Finnbogi Guðmundsson, 1993, s.210

¹⁸ OS, s.10

¹⁹ Sveaas Andersen, 1977, s.111

Kapittel 2: Gaveutveksling skaper bånd og forpliktelser

Innledning

Utteksling av gaver og arrangering av gjestebud skulle stifte og vedlikeholde personlige bånd mellom allierte venner. Gavesystemet er et materielt aspekt i alliansebygging og en forbindelse mellom økonomi og politisk vennskap. Med begrepet gavesystem betegner jeg utveksling av gaver som en institusjon, som kunne underlå regler og organisering. Jeg skal her undersøke fortellinger fra *Orkneyinga Saga*, som gir innblikk i gavesystemets forutsetninger, regler og betydning i Orknøyjarldømmet. Jeg vil vise at både konger og jarler var deltagere i den formelle gaveutveksling. I *Orkneyinga Saga* er hovedfokus på jarlenes og kongenes gaveutveksling. Fortellinger om gaveutveksling mellom norske konger og Orknøyjarler kan fremheve gaveutvekslings regler i sammenheng med forskjellig sosial status av partnerne.

Dersom gaveutveksling mellom konger, jarler og andre stormenn var avhengig av formelle regler med hensyn til den sosiale status, kan fortellinger om gaveutveksling belyse forskjellige sosiale og politiske posisjoner til aktørene i den politiske kulturen. At kongens gaver kunne forandres til lån kan illustrere om det fantes endringer i maktstrukturene, der kongene hadde andre maktgrunnlag enn allianser og personlige bånd til mektige stormenn.

En sammenheng mellom maktstrukturer og gavesystemet kan i tillegg bli tydelig i noen beretninger om Orknøyjarlers opphold i Sør-Europa. Noen jarler var på pilegrimsferder til Roma og det Hellige Land og nyttet gaver og gjestebud fra keiser, konger og lokale stormenn. Disse fortellingene kan vise om gavesystemet var en ren norrøn institusjon eller var utbredt i andre europeiske regioner.

Forutsetninger og regler for gavesystemet

I *Hávamál* beskrives betydningen av gaveutvekslingen i sammenheng med vennskapsforhold.

41 Klær og våpen
er vennegaver,
slikt gjør vennskapet synlig;
det varer lengst,
om lykken er god,
når vennene veksle gaver.
42 For en venn sin
skal en være venn
og gjengjelde gave med gave;

men ler en av deg,
så le igjen,
lønn ham med løgn for svik.²⁰

De to versene fra *Hávamál* nevner våpen og vevd tøy som mulige gaver til venner. De understreker en gjensidig forpliktelse mellom partnerne som besegles med gaver. Hvis en side ikke overholdet avtalen, var den andre ikke lenger forpliktet. Versene nevner formelle regler som kan overføres til gavesystemet i det norrøne samfunnet.

Gavmildhet og gjestfrihet hadde en veldig stor betydning for Orknøyjarlene og andre orknøyske stormenn. Høy status i samfunnet tiltrakk viktige allierte til Orknøyjarlene, på samme måte som de gjorde i Norge og på Island. Islandske *goðar* og norske høvdinger og konger arrangerte regelmessig fester og ga gaver til høvdinger og bønder for å øke sin status og feste allianser.²¹

I *Orkneyinga Saga* beskrives en rekke gaveutvekslinger og nevnes sjenerøsitet som en god egenskap suksessfulle jarler er i besittelse av. Skalden Arnor brukte *hringdrífr*, altså den som ga ring, som synonym for jarler og høvdinger.²² Gullringer var en typisk gave fra den med høy status til hans undersåtter. Det fantes et hierarkisk system for gavene avhengig av rangordningen.²³ Luksusvarer og våpen som gaver demonstrerte giverens overordnede stilling. Til gjengjeld ga mottakeren passende motgaver eller ofte tjenester og lojalitet.

Sentralt i gavesystemet var prinsippet om gjensidighet.²⁴ En gave skulle svares med en motgave. Først da en adekvat motgave var gitt, hadde mottakeren en anerkjent eiendomsrett for gaven han hadde fått. Hvis mottakeren ikke hadde muligheten å gi en passende materiell motgave, kunne støtte og tjeneste vær høvelig. Å skylde en gjengave ville være ensbetydende med en permanent underordning.²⁵ Gjensidige forpliktelser kunne skaffe et permanent bånd mellom venner og sikre lojalitet.

Gjensidighet av gaver og tjenester preget forholdet mellom kong Olav Haraldsson og den orknøyske stormannen Thorkell Amundason. Da Thorkell hadde drept den orknøyske jarl Einar Sigurdsson var det også i kong Olav Haraldssons interesser fordi det var fiendskap mellom kongen og jarlen Einar Sigurdsson. Thorkell Amundason hadde, antagelig uten hensikt, gjort kongen en tjeneste. Som gjengave ble Thorkell Amundason underholdt av

²⁰ Eddadikt, s.36-37

²¹ Byock, 1988, s.6, s.88; Moseng, 2007, s.45

²² Íf XXXV, s.61; OS, s.62

²³ Miller, 1990, s.82

²⁴ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.140, Lunden, 1997, s.41; Byock, 1988, s.131; Miller, 1990, s.82

²⁵ Miller, 1990, s.82

kongen.²⁶ Kong Olavs betaling av kompensasjonen til den drepte Einar Sigurdssons brødre kan anses som en gjengave fra kongen til Thorkell for denne tjenesten.

Som gaver gjaldt ikke bare materielle vennegaver. Også gjestebud var anerkjent som motgaver.²⁷ I mange sagafortellinger ble gavene gitt fra en festens vert til gjester, giveren ville fordype det personlige båndet med.²⁸ Det garanterte at det fantes mange tilskuere til gaveutvekslingen. Hvis gavene skulle gi prestisje og skape allianser var det nødvendig at en tredje part kunne bevitne hendelsen. På denne måten kunne samfunnet overvåke overholdelsen av gavesystemets formelle regler. Upassende gaver kunne krenke mottakeren hvis giveren ville dermed ubegrunnet demonstrere en høyere sosial stilling. Avvisning av gaver eller for rask gjengiving ville vise motviljen mot et vennskapelig forhold og kunne oppfattes som en fornærmelse. Mothandling mot gavesystemets regler kunne skade anseelsen i samfunnet.

Innføringen av kristne herskeridealer i Norden minsket ikke betydningen av gavesystemet. Sjenerøsitet og gjestfrihet bidro til den senere hellige jarl Magnus Erlendssons store popularitet.²⁹ Magnus Erlendsson hadde flere dyder som nevnes i *Orkneyinga Saga* og som også var typisk for andre mindre religiøst fremstående jarler før og etter. Jarlen Pål Håkonsson beskrives også som svært populær, på grunn av sin gavmildhet.³⁰ Gavesystemet spilte i midten av 1100-tallet fremdeles en viktig rolle for jarlenes maktposisjon. På Island var gavesystemet fremdeles utbredt på 1200-tallet. Bønder som hadde deltatt i gjestebud og fått gaver fra Þórðr kakali Sighvatsson i 1243, støttet Þórðr i kampen mot Kolbeinn ungi.³¹ Etterpå fikk bøndene igjen gaver av Þórðr for å ha støttet han. De nye gavene var motgaver for bøndenes militær støtte. Gjensidighet var fremdeles et sentralt aspekt av gavesystemet.

I gjengjeld for gaver og annen støtte fra høvdingen, skulle følgemannen alltid kjempe for sin herre. Asolf reddet Orknøyjarlen Ragnvald Kale og mistet en hånd. For Asolf var denne innsatsen selvfølgelig som gjengjeld for jarlens gaver.³² En sjenerøs leder som Ragnvald Kale hadde høyt prestisje i samfunnet og kunne støtte seg på lojale tilhengere. En samtale mellom kong Magnus Berrføtt og kongens skald og rådgiver, Ragnvald Kales farfar Kale Sæbjarnarson, illustrerer veldig tydelig sammenhengen mellom gaver og lojalitet. Kale spurte kongen hvordan hans mektige venner gjenga prektige gaver.³³ Kongen svarte med at

²⁶ OS, s.43

²⁷ Lunden, 1997, s.41; Moseng, 2007, s.45

²⁸ Byock, 1988, s.131, s.197; Miller, 1990, s.78

²⁹ OS, s.89

³⁰ OS, s.101

³¹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.127

³² OS, s.211

³³ OS, s.87

gavene var bortkastet fordi flere stormenn hadde forlatt ekspedisjonen til Irskhavet. Det viser at gaver noen ganger ikke var nok for å sikre seg tilhengers lojalitet og støtte i kamp. Stormennenes egne politiske interesser kunne veie mer enn forpliktelser mot kongen.

Gjestebed som del av gavesystemet

Store fester var del av gavesystemet på samme måten som vennegaver. Det trengtes i like stor grad økonomiske ressurser for å holde gjestebed, som det krevdes for gaveutveksling.³⁴ Gjestebed og underholdning av tilhengerne skapte forpliktelser for deltaker, og kunne sikre allianser og avtaler.

Det sies i *Orkneyinga Saga* at Thorfinn Sigurdsson var høyt aktet for å ha store gjestebed for sine menn og andre gjester, som det passet seg også for konger og jarler i andre land.³⁵ Gjestfrihet var et tegn på sjenerøsitet. Når det nevnes gjestebed i *Orkneyinga Saga* er det ofte den overordnede som avholder fester for sine tilhengere. I sammenheng med å forsegle en fredsavtale mellom jarl Einar Sigurdsson og Thorkell Amundason skulle hver av dem holde et gjestebed for den andre.³⁶ Det viser en form for likestilling mellom Thorkell Amundason og Einar Sigurdsson. Begge sider hadde muligheten til å gjengi gaven med en likeverdig gave. Dermed ville forpliktelsene være gjensidige.

I en kamp mellom Ragnvald Kale og Pål Håkonsson vant Pål Håkonsson og holdt derfor et stort gjestebed og inviterte mange mektige menn, som var de mest ærete menn i følget hans.³⁷ Pål jarl ga gaver til vennene sine og stormennene som bekreftet vennskapet med jarlen. Pål jarl festet sin posisjon på Orknøyene.

Gjestebed ble ofte holdt om vinteren og særlig til jul. Til slike julefester inviterte Pål jarl et stort antall viktige menn til hans gård Orphir.³⁸ Der fantes det en stor festhall. At det fantes egne bygninger til spesielle anledninger understreker betydningen av gjestebed og demonstrerte høvdingens særstilling. Drikkehallen var ofte den mest prektige bygningen på en høvdinggård. Svein Asleifarson hadde den største drikkehallen på Orknøyene. Også jarl Harald Maddadarson var en av gjestene på en av Sveins gjestebed.³⁹ Svein Asleifarson var en av Orknøyjarledømmets mektigste høvdinger og hadde veldig høy status i lignende grad som jarlene. Svein Asleifarsons luksuriøse levemåte fikk mye oppmerksomhet i samfunnet.

³⁴ Byock, 1988, s.77

³⁵ OS, s.56

³⁶ OS, s.42

³⁷ OS, s.123

³⁸ OS, s.124

³⁹ OS, s.216

Gaver mellom partner med forskjellig status

Islandske, norske og orknøyske stormenn sikret seg lojalitet og allianser med bønder og andre stormenn. Norske konger skapte kontakter ikke bare innenfor Norge, men også utenfor kongeriket på Orknøyene og Island. Islandske høvdinge og orknøyske jarler kunne være viktige allierte eller undersåtter for norske konger og jarler. Snorre Sturluson fikk et skip og flere andre verdifulle gaver fra Skule jarl da Snorre reiste tilbake fra Norge til Island i 1220.⁴⁰ Snorre Sturluson tilhørte til de mektigste høvdinge på Island i en periode av sentralisering og konsentrasjon av politisk makt. Derfor kunne Snorre Sturluson en veldig viktig allierte i en Nordens politikk.

De store og suksessfulle herskerne skulle alltid sørge for at følgevennene ble sterkere og mer populære⁴¹ Det sikret lojaliteten av innflytelsesrike og tallrike tilhengere. Jarlen måtte bare forsikre seg at tilhengerne ikke ble altfor sterke og kunne begynne å gjøre seg uavhengige. Forpliktelser gjennom gaver kunne være en forsikring for at tilhengerne fortsatt var lojale.

I samme grad som jarler og høvdinge på Orknøyene, måtte norske konger vise sjenerøsitet for å tiltrekke tilhengere.⁴² Før kristne kongeidealene hadde etablert seg i Norge, baserte kongenes makt seg på samme grunnlag som makten til andre stormenn i det norrøne samfunnet. Kongene var avhengig av å samle innflytelsesrike støttespillere i sitt følge og kunne ikke regjere bare gjennom maktutøvelse, men også gjennom alliansebygging.

Flere Orknøyjarler fikk store gaver av norske konger, som kan vær et tegn for kongens politiske interesser i Orknøyjarledømmet. Det nevnes i *Orkneyinga Saga* at kong Olav Haraldsson ga et fint, stort og fullt utstyrt langskip til jarlen Thorfinn Sigurdsson.⁴³ Dette var en virkelig kongelig gave, spesielt med hensyn til knapphet av treverk på Orknøyene. Når Thorfinn jarl mottok gaven skyldte han kongen en motgave. Jarlen hadde ikke en høy nok posisjon for å gjengi med en likeverdig gave. Kongen ville heller ikke tatt imot en slik gave, for da ville det signalisere at jarlen var likeverdig med kongen. Kongene kjempet om en øverste posisjon i samfunnets hierarki. Den passende gjengaven fra Thorfinn Sigurdsson til kong Olav, var jarlens støtte som følgemann. Gjennom gavmildhet kunne kong Olav Haraldsson sikre seg oppslutning fra norske stormenn. Kong Olav mistet noen mektige tilhengere gjennom uklok politikk og på grunn av gavmildhet mot den rikere rivalen Knut den Mektige, kongen over Danmark og England.⁴⁴

⁴⁰ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.136

⁴¹ OS, s.129

⁴² Bagge, 1991, s.131

⁴³ OS, s.42

⁴⁴ Moseng, 2007, s.75; Krag, 2000, s.62

Hierarkiet i gavesystemet vises tydelig når Thorfinn jarl ga sitt gamle skip til sin fosterfar Thorkell Amundason etter å ha fått en ny skip fra kong Olav Haraldsson.⁴⁵ Mellom jarlen og Thorkell besto en lignende forskjell i rangordningen som mellom kongen og jarlen. Det var et hierarki i posisjonene til kong Olav, Thorfinn jarl Sigurdsson og Thorkell fosterfar Amundason. Gavesystemet hjalp til med å befeste posisjonene i samfunnets hierarki. Gjennom gavene sørget kongen og jarl for velstanden av sine følgevenner. Dessuten ga det prestisje å kunne gi en verdifull gave som et langskip. Økonomiske aspekter og anseelse i samfunnet tiltrakk nye tilhengere til den sjenerøse hersker.

Thorkell Amundason hadde et annet personlig forhold til Einar Sigurdsson enn til Thorfinn Sigurdsson. Thorkell var tilhenger av sin fostersønn Thorfinn og hadde vist sin underordning ved å motta et skip som gave. Denne verdifulle gaven kunne Thorkell fosterfar bare gjengi gjennom å tilby sine tjenester. Men det var sikkert i Thorkell Amundasons interesser å ha en så mektig herre som Thorfinn Sigurdsson. Thorkell Amundason var ikke automatisk underordnet jarlen Einar Sigurdsson. Det fantes ingen personlige forpliktelser mellom Thorkell Amundason og Einar Sigurdsson. Å holde fester for hverandre skulle etablere et vennskapsforhold mellom Thorkell og Einar jarl for å sikre fred mellom partene. Dette understreker betydningen av gjestebud og tyder på en likestilling mellom Thorkell Amundason og Einar Sigurdsson.

Maktkamper mellom jarler preger nesten hele perioden av *Orkneyinga Saga* og det fantes orknøyske høvdinger som utnyttet jarlenes rivalitet for sin egen fordel. Svein Asleifarson var en mektig høvding som hadde skiftende vennlige og fiendtlige personlige forhold til jarlene. Svein Asleifarson kjempet mot jarler og tok imot gaver fra andre jarler. Svein fikk en gang prektige klær og et skip fra Harald jarl Maddadarson. Svein mottok disse formelt som gaver, selv om han hadde eid skipet og klærne før de ble beslaglagt i en konflikt med jarlen.⁴⁶ Det beseglet forsoningen mellom Harald Maddadarson og Svein Asleifarson. Formaliteter var svært viktig i utvekslingen av gaver. Gavene var passende i gaveutvekslingen mellom jarl og høvding, festet forholdet mellom dem og demonstrerte rangordningen.

Kongens gaver og len - forholdet mellom konge og jarl forandrer seg

Ragnvald Brusason var nevøen til Thorfinn jarl Sigurdsson, og han bygget opp et vennskapsforhold med kong Magnus Olavsson. Ragnvald Brusason arvet en tredel av Orknøyjarledømmet fra sin far Bruse Sigurdsson, fikk en tredel som tilhørte norske kongen som len, tittelen jarl og tre fullt utrustede skip med full bemanning av kongen for å sikre seg

⁴⁵ OS, s.42

⁴⁶ OS, s.206

sin arv.⁴⁷ Det gjøres ikke tydelig i teksten om skipene var en gave fra kong Olav Haraldsson. Skipenes besetning var fortsatt kongens undersåtter selv om jarlen fikk bestemme over dem. Kongen hadde gitt en norsk militærstyrke til Ragnvald Bruseseons disposisjon.⁴⁸ Ragnvald Bruseseon kjempet med kongens tropper for kongens politiske interesser i kongens len. Det var i hvert fall oppfatningen av kong Magnus Olavsson. Etter Thorfinn Sigurdssons mening hadde kongen ingen rettmessig krav og kunne gi deler av jarledømmet til Ragnvald Bruseseon verken som gave eller lån.

Skipene som gaver viser allerede en viss rangforskjell mellom kongen og jarlen. Å låne bort skipene og mannskapet oppfatter jeg som et tegn på kongens voksende innflytelse på den politiske kulturen i jarledømmet. Det ville være en maktdemonstrasjon fra kongen som understreket kongens herskerkrav. Jarlen kunne være kongens undersått isteden for en forholdsvis likestilt venn. Men Thorfinn Sigurdssons motstand forhindret en slik etablering av kongens makt på Orknøyene.

Forholdet mellom jarl Thorfinn Sigurdsson og kong Magnus Olavsson var anspent og ble fiendelig, fordi flere tilhenger av kongen ble drept, som hadde kjempet på Ragnvald Bruseseons side mot Thorfinn Sigurdsson. Thorfinn Sigurdsson fikk et mye bedre forhold til kong Harald Hardråde etter kong Magnus Olavssons død. Jarlen ble vennlig mottatt og fikk sjenerøse gaver av kong Harald Hardråde.⁴⁹ For kong Harald Hardråde hadde gaver og gaveutveksling en stor betydning. Det gir inntrykk at Thorfinn Sigurdsson ikke var kongens undersått. Forholdene kunne skifte karakter avhengig av kongens makt i Norge og jarlenes posisjon på Orknøyene.

Kale Kolsson var nevøen til Magnus den Hellige. I England ble Kale Kolsson kjent med den senere kong Harald Gille og dem byttet gaver og lovet vennskap til hverandre.⁵⁰ Forholdet mellom den fremtidige jarlen og den fremtidige kongen virket likestilt. Harald Gille trengte støtte mot rivaler til kongedømmet og var ikke i posisjon til å stille seg over Kale og hans far Kol Kalesson. Kol Kalesson var en innflytelsesrik *lendr maðr*, det vil si en aristokrat som disponerte over kongelig jordeiendom. Kol Kalesson var gift med datteren av Orknøyjarlen Erlend Thorfinnsson og derfor et bindeledd mellom Orknøyjarledømmet og det norske kongeriket.

Det var ikke Harald Gille, men kong Sigurd som ga Kale Kolsson halvparten av Orknøyene, tittelen jarl og navnet Ragnvald.⁵¹ Om den norske kongen hadde retten til å

⁴⁷ OS, s.58

⁴⁸ OS, s.67

⁴⁹ OS, s.74

⁵⁰ OS, s.109

⁵¹ OS, s.116

disponere over deler av jarledømmet var enda på midten av det 12.århundre omstridt. Ragnvald Kale ville vær nødt til å tvinge gjennom sitt krav med makt. Kong Harald Gille støttet Ragnvald Kale seinere med å gi han et fullt bemannet langskip i tillegg til å bekrefte jarledømmet.⁵² Det er ikke klart om skipet og besetningen var en gave, eller om kongens tropper skulle også representere kongens interesser på Orknøyjarldømmet. Uansett ville denne gaven forplikte Ragnvald Kale til gjengave. Et skip som gave viser en ny rangordning mellom kong Harald Gille og jarl Ragnvald Kale. Uten en solid politisk basis på Orknøyene var Ragnvald Kale tvunget å underordne seg kongen.

Gavesystemet i andre europeiske land

Gavesystemet eksisterte ikke bare i de nordligste landene i Europa. Gavesystemet hadde tradisjon i Mellom-Europa helt siden folkevandringstiden. Også i de nydannede kongeriker på 500-tallet beholdt gaveutveksling sin betydning. Kongene baserte herredømmet på personlige forbindelser med aristokratiet isteden for et organisert embetsverk.⁵³ Gjennom gaver og militærtjeneste ble lokale adelige knyttet til kongen. Gaver ga uttrykk for kongens gunst.⁵⁴ Personlige gjensidige avhengighetsforhold mellom lensherrer og vasaller preget middelalderens samfunn.⁵⁵ Gjensidighet var et sentralt aspekt som også dominerte vennskapsbånd og gaveveksling i norrøne samfunn.

På en pilegrimsreise til Roma ble Thorfinn Sigurdsson bevertet av den danske kongen Svein. Også den tyske keiseren Henrik ga Thorfinn underholdning og vennegaver.⁵⁶ Blant keiserens gaver var flere hester. Det er mulig at hester hadde samme betydning i et rike som var preget av ridderdømme, som skip hadde i de nordiske land hvor sjøfart hadde en stor betydning. Derfor kan hestene, som ble gitt av keiseren, oppfattes som en like verdifull gave som langskip og vær uttrykk for en rangforskjell. Gavesystemet i Tyskland kan ha hatt lignende regler som i norrøne samfunn. Gavene måtte være passende til mottakerens rang.⁵⁷ Hester som et slags våpen ville vær en passende gave fra den høyerestående til sine allierte og venner. Gjennom gavene kunne keiseren vise sin opphøyde posisjon blant den europeiske storadelen.

Keiseren hadde antagelig liten interesse av å få jarlen fra de fjerne Orknøyene som alliert. Men det ga Henrik prestisje blant det tyske aristokratiet å underholde den høy ansette

⁵² OS, s.130

⁵³ Bagge, 1986, s.95, s.142; Reynolds, 1984, s.243

⁵⁴ Althoff, 1997, s.215-216; Bagge, 1986, s.92

⁵⁵ Bagge, 1986, s.143

⁵⁶ OS, s.74

⁵⁷ Althoff, 1997, s.216

gjesten og gi rike gaver. Gavmildhet var en like viktig egenskap for mellomeuropeiske konger som for konger og jarler i Norden.⁵⁸ Gavesystemet hadde betydning i midten av Europa på samme måten som i det norrøne samfunnet. Det er tegn for at arvekrav og kristne kongeidealer ikke var tilstrekkelig basis for maktutøvelse i den tyske føydalstaten. Ære og aktelse var fortsatt viktige politiske maktfaktorer for konger og keiser.

Gaver var også prestisjegivende i Skottland. Ragnvald Kale fikk gaver fra den skotske kongen David i sammenheng med en megling med høvdingen Svein Asleifarson.⁵⁹ Ved å motta kong Davids gaver godtok Ragnvald Kale kongens ønske om en konfliktløsning med kongens venn Svein Asleifarson. Det sies ingenting om grunnen til at den skotske kongen hjalp Svein i så stor grad. Jeg antar at Svein Asleifarson var en attraktiv partner for den skotske kongen. Svein Asleifarson var en av regionens mektigste høvdinger med gode kontakter til Caithness, Hebridene og Orknøyene. Kong Davids hjelp forpliktet Svein Asleifarson til gjengave. Den skotske kongen kunne vinne innflytelse på jarldømmets politikk gjennom gaveveksling.

På pilegrimsreisen til det Hellige Land kom Ragnvald Kale blant annet til Narbonne. Der ble jarlen invitert til en fest av dronningen Ermingard. Dronningens rådgiver påpekte at gjestebud for jarlen ville gi dronningen mye prestisje i hele landet.⁶⁰ Det sies ikke noe i *Orkneyinga Saga* om hvilken samfunnsgruppe var ment, som dronningen var interessert i å få anerkjennelse fra. Jeg nevner fortellingen for å vise paralleller til gavesystemet i det norrøne samfunnet.

Beretningen kan ha vært påvirket av sagaforfatterens norrøne kulturbakgrunn. Utdannelse av islandske lærde menn i blant annet Paris, forhindret en sterk forvrengt fremstilling av andre regioners politiske kultur. På pilegrimsferden deltok flere islandske skaldere som kunne være øyevitner. Pilegrimsferden beskrives detaljert og fant antagelig sted kort tid før eller samtidig med *Orkneyinga Sagas* nedskrivning. En grov forfalskning av beretninger ville støte på sterk kritikk i det islandske lærde miljøet som også sagaforfatteren hørte til. Derfor oppfatter jeg beskrivelsen av gavesystemets betydning i sørlige regioner som troverdig.

Oppsummering

På Orknøyjarldømmet var gaveutveksling en viktig og symbolrik handling i den politiske kulturen, og var underlagt formelle regler. Gavesystemet i det orknøyske samfunn avvirket

⁵⁸ Bagge, 1986, s.93

⁵⁹ OS, s.153

⁶⁰ OS, s.165

ikke fra gavesystemet i Norge og på Island. Jarler og konger skapte innenlandske og oversjøiske kontakter gjennom gaveutveksling. Med gaver og gjestebud ble personlige bånd knyttet og forsterket i det norrøne samfunnet på Orknøyene. Det dannet grunnlaget for politiske allianser. Orknøyjarlene var avhengig av alliansebygging i kampen om jarlemakten.

Gaveutveksling sikret lojalitet av venner og tilhenger og baserte på prinsippet av gjensidighet. En gave skulle besvares med en motgave. Målet av gaveutveksling var ikke å bli skuls, men å knytte bånd og sikre lojalitet. Derfor skulle motgaven ikke gis for rask og vær passende. Selveste handling av gaveutveksling hadde større betydning enn gavenes materielle verdi. Politiske partner, som utvekslet gaver, kunne ha lik eller forskjellig sosial status. Gavene gjenspeilte rangordningen. Den overordnede part ga andre typer gaver enn den underordnede eller en likestilte. Samfunnet overvåket overholdelsen av de formelle reglene for gavesystemet. Gaveutveksling kunne gi enten prestisje eller dårlig rykte for partnerne.

I *Orkneyinga Saga* er høvdingene de underordnede mottakerene av gaver fra jarler og konger. Det er lite om høvdingenes rolle ellers i det orknøyske gavesystemet, siden jarlene er hovedaktørene i sagaen. Gjennom skildringer av store gjestebud blir noen høvdinge framstilt nesten like høytstilte som jarler. Høvdingene hørte til samfunnets elite på samme måten som jarlene.

Mellom rivaliserende Orknøyjarler spilte forholdet til norske konger ofte en viktig rolle. Kongelige gaver til jarler og stormenn på Orknøyene viser alltid kongens overordnede stilling, selv når jarler var forholdsvis uavhengige. Groing av jarlenes underdanighet gjøres tydelig med forandring fra gaver til len. Konger og jarler deltok i løpet av hele sagaperioden i gavesystemet. Herskernes overordnede posisjon i samfunnet var begrenset, også i sluttperioden av *Orkneyinga Saga*. Derfor måtte jarler og konger til tross for kristne herskeridealer sikre seg lojalitet gjennom gaver og gjestebud. Også konger og aristokrater i det sentrale Europa var avhengig av prestisje som kunne gis ved gaveutveksling. Gavesystemet fantes ikke bare i det norrøne kulturområdet på 1100-tallet.

Kapittel 3: Lojalitet og stabilitet i politisk motiverte vennskap

Innledning

Innenfor politiske maktkamper i det norrøne samfunnet vant ofte den som hadde de fleste og mektigste allierte. Personlige bånd var en viktig forutsetning for dannelse av politiske allianser. Vennskap var et formelt forhold mellom to partner, som bidro til å knytte personlige bånd. Samfunnets regler gjorde partnerskapet mer forutsigbart og pålitelig. Her skal jeg betrakte prinsipper og regler som gjaldt for vennskapsforhold.

Å ha mektige venner og lojale tilhengere kan oppfattes som grunnlag for suksess i maktkampen mellom Orknøyjarler. Ved å analysere fortellinger fra *Orkneyinga Saga* vil jeg her undersøke om vennskapsforhold hadde den samme store betydning for Orknøyjarler som for aristokratiet i Norge og Island.

I *Orkneyinga Saga* fortelles om vennskap mellom orknøyske jarler, norske konger og høvdinger. Sagaens fortellinger kan vise sammenheng mellom sosial status, politisk maktposisjon og personlige interesser. Jeg skal undersøke om kongens vennskap betydde for Orknøyjarlene mer enn tilhengerskap av orknøyske bønder og høvdinger. Sosiale forskjeller blant vennene og stabilitet rundt forholdene er sentrale temaer i dette kapitlet. Den gjensidige materielle nytte og organisering av militærisk støtte betrakter jeg i egne kapitler om gaveutveksling og hirdordning.

Allmenne aspekter rundt vennskap

Allianser ble grunnlagt med opphav i felles interesser for gjensidig støtte. En nytte for begge sider av partnerskapet var en avgjørende forutsetning, både for inngåelsen og bevaringen av de personlige forhold i den politiske kulturen. Forhold som ble etablert gjennom gjensidig støtte ble vanligvis formalisert i form av vennskap.⁶¹ I de fleste tilfeller var det felles interesser mer enn personlige sympatier som preget vennskap.⁶² Det utelukket ikke emosjonelt binding så fremt personlige følelser ikke var motstridende med familienes politiske interesser. Begrepet *vinátta* ble i Island brukt for ekte vennskap.⁶³ Vennskap betegnet som *vinfengi* var sterkere preget av avtaler og gjensidige forpliktelser.

Vennskap kan betraktes som en slags kontrakt mellom begge partene, med klart definerte betingelser og mulighet for å avslutte forholdet.⁶⁴ Samfunnets formelle regler for

⁶¹ Miller, 1990, s.106

⁶² Miller, 1990, s.331n47

⁶³ Byock, 1988, s.130

⁶⁴ Bagge, 1991, s.156; Byock, 1988, s.132

vennskap skulle sikre overholdelsen av avtalen. Det ville skade personens omdømme å vise seg illojale mot allierte. Den politiske og sosiale posisjonen i samfunnet ville skades. Overlevelsen var avhengig av etablering av nye og bevaring av bestående vennsforhold.⁶⁵

Vennskap skulle bygge opp lojalitetsbånd mellom to partnere. Etter *Hávamál* skulle to venner ha felles venner og felles fiender:

43 For vennen sin
skal en være venn,
for ham og hans venn,
men for uvenns venn
skal ingen man
noen gang være venn.⁶⁶

Å være venn av bare sine venners venner ville bygge klare atskilte grupper av venner og fiender. Det forutsatte at gruppens interesse hadde øverste prioritet for alle medlemmer av vennekretsen.

Velstand i egen familie var mest avgjørende for beslutninger og handlinger. Vennskap var et partnerskap mellom to individer og ikke to grupper. Det forekom ofte at to venner hadde annerledes forhold til tredje personer. Skifte av personlige interesser og maktforhold påvirket at personlige bånd gjennom vennskap kunne vær ustabile og upålitelige.

I førerkristen tid var også religionen preget av vennsforhold. Den troende bygget opp et personlig bånd til enkle guder. Hrolfur Ørnulfsson oppfattet Thor som en venn og beskytter.⁶⁷ For gudens hjelp gjenga den troende offer. Av vennskapet med guden ble det påventet gjensidig nytte i lignende grad som i vennskap mellom menneskene.

Den gjensidige nytte, som skulle prege vennsforhold, kunne ha forskjellige former. Den var i stor grad avhengig av vennenes sosial status, økonomiske resurser og politisk makt. Støtte ved militære sammenstøt, økonomiske nødesituasjoner og juridiske stridigheter var motivasjoner for å inngå vennsforhold. Vennskapet kunne gi prestisje, øke og forsikre posisjonen i samfunnet. Den viktige rollen rundt gaver og gjestebud i sammenheng med vennskap, beskrives i et eget kapittel.

Vennskap mellom jarler

Bånd basert på felles interesser kunne være sterkere enn familiære bånd.⁶⁸ Familiemedlemmer

⁶⁵ Byock, 1988, s.203

⁶⁶ Eddadikt, s.37

⁶⁷ Magnus Magnusson, 1987, s.82

⁶⁸ Bagge, 1991, s.118

kunne være rivaler i arveoppgjør. Hele *Orkneyinga Saga* handler om rivalitet og maktkamp mellom medlemmer av jarlsslekten. Det finnes ikke mange eksempler på fredelige og vennelige forhold mellom slektete jarler. I motsetning til slektninger kunne en velge sine venner selv, med hensyn til egne ambisjoner som ikke ville kollidere med vennens politiske interesser. Blant venner kunne det finnes slektninger, fosterbrødre eller svogere. To partner kunne være knyttet til hverandre gjennom flere bånd samtidig.

Formelt inngåtte vennskap mellom slektninger hjalp til å overvinne tidligere uvennskap.⁶⁹ Likevel var formelle forpliktelser ikke tilstrekkelig til å sikre fred og lojalitet hvis vennskapet ikke tjente begge partners interesser. Beretninger om jarlene Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson viser at det kunne stiftes vennskap mellom jarler når det tjente partners interesser. Thorfinn Sigurdsson respekterte i begynnelsen Ragnvald Brusesons krav om å arve en tredjedel av jarldømmet, fordi Thorfinn ikke hadde kapasiteten for å kjempe mot rivalen. Thorfinn Sigurdsson var opptatt med konflikter i Irland og Hebridene, og trengte forsterkninger.⁷⁰ Thorfinn Sigurdsson søkte vennskap med sin nevø Ragnvald Bruseson for å sikre seg støtte og lojalitet. Thorfinn henviste til at slektskapet ville kreve et vennskapelig forhold mellom jarlene.

Vennskapet mellom jarlene varte ikke evig. Stridighet om en tredel av Orknøyjarldømmet oppsto, når Thorfinn Sigurdsson ikke lenger trengte Ragnvald Brusesons støtte.⁷¹ Thorfinn Sigurdsson behøvde jarldømmets inntekter mer enn nevøens vennskap. Vennskapet mellom Ragnvald Bruseson og Thorfinn Sigurdsson ble derfor til fiendskap. Thorfinn Sigurdssons politiske ambisjoner og økonomisk behov styrte forbindelsen med nevøen Ragnvald Bruseson. Verken familiære bånd eller formelt inngåtte vennskap kunne forhindre de seinere dødelige konfliktene.

Kampen mellom jarlene var problematisk for skalden Arnor, da det var vanskelig for ham å være venn med begge rivaliserende jarler.⁷² For Arnor var det beste alternativet å distansere seg fra konflikten. Det var mulig at menn med mer nøytrale forhold til hverandre ble uvenner, fordi de ble trukket inn i konflikter av andre venner og slektninger. Men ofte kunne vennskap til rivaler gi muligheten til å formidle i konflikter. Megling var en av venners oppgaver og skulle forhindre store samfunnsplittende feider.

Vennskapet mellom jarler kunne være avhengig av påvirkning fra tredjeparter. Orknøyske høvdinger inngrep for eksempel i konflikten mellom jarlene Magnus Erlendsson

⁶⁹ Miller, 1990, s.331n47

⁷⁰ OS, s.59

⁷¹ OS, s.63

⁷² OS, s.66

og Håkon Pålsson fordi de trolig var mer interessert i fred i Orknøyjarldømmet. Misnøye hos en del av Håkon Pålssons tilhengere sørget for slutten på vennskapet mellom jarlene.⁷³ Det fantes flere grupper som hadde forskjellige politiske interesser i vennskap eller fiendskap mellom jarlslektens medlemmer. Forskjellig innflytelse fra flere sider var derfor en grunn til at vennsksforhold mellom jarler var ustabil. Både norske konger og orknøyske høvdinger tjente sine egne ambisjoner ved å påvirke jarlenes forhold til hverandre.

Vennskap og lensherreforhold mellom norske konger og jarler

I følge *Orkneyinga Saga* kan jarldømmets grunnleggingen føres tilbake til et vennskap mellom kong Harald Hårfagre og hans kampfelle og rådgiver Ragnvald Mørejarl. Det er uklart hvilken karakter forholdet mellom kongen og jarl hadde, men det gis inntrykk av at Shetland og Orknøyene var gaver til Ragnvald fra kong Harald Hårfagre. Ragnvald Mørejarl bestemte over jarldømmet med rett til å gi den videre til sin bror.⁷⁴ Dette tyder på at jarlens uavhengighet fra kongen. Forholdet virker som preget av likestilling fremfor underdanighet.

Vennskap mellom partner med forskjellig sosial og politisk status var veldig utbredt. Slike vertikale vennsksforhold var ofte mer stabile enn horisontale forbindelser mellom jarler eller høvdinger. Personer fra samme sosiale sjikt var alltid potensielle rivaler. Kongedømmet var ikke etablert nok til at man kan kalle vennskapet mellom jarler og kongen et vertikal forhold. Konger var avhengig av å samle tilhengere og sikre seg lojaliteten gjennom gaver og personlig utstråling. Kongens maktgrunnlag hadde samme base som den politiske posisjonen av jarler og høvdinger.⁷⁵ Kong Harald Hårfagres makt i Norge var regionalt begrenset. Derfor måtte kongen sikre sitt herredømme gjennom allianser med mektige aristokrater slik som Ladejarlene.⁷⁶ Kong Haralds vennskap ga jarler og høvdinger mektige allierte. Derfor kunne noen slekter, så som Mørejarlene, øke sin makt.

Vennskapet med kong Harald Hårfagre hindret imidlertid ikke at Ragnvald Mørejarl ble drept av kongens sønner Halvdan og Gudrod.⁷⁷ Harald Hårfagres forfølgelse av sine ansvarlige sønner, samt ekteskapet mellom kongens datter Alof og Thorir Ragnvaldsson, viser i hvor stor grad at kongen verdsatte vennskapet med jarlsslekten. Ekteskapet var her en mulighet til å fornye eller befeste et vennskap. Vennskapet mellom kong Harald Hårfagre og Ragnvald Mørejarl involverte hele jarlsfamilien. Hrollaugur Ragnvaldsson hadde flyttet til Island. Kongens gaver ble et verdsatt familiearvegods, som hevet familiens prestisje i det

⁷³ OS, s.91

⁷⁴ OS, s.27

⁷⁵ Bagge, 1991, s.136

⁷⁶ Sveaas Andersen, 1977, s.89

⁷⁷ OS, s.29

islandske samfunnet.⁷⁸ Forholdet til den norske kongen var altså også i det fjerne Island politisk viktig for stormennene.

Forholdet mellom konger og jarler var veldig varierende. Jarlen Einar Sigurdsson hadde drept kong Olav Haraldssons følgeomann Eyvind Aurochs-Horn. Kong Olav Haraldsson tok drapet som en personlig krenkelse, og ble uvenn med Einar Sigurdsson.⁷⁹ Dette illustrerer det personlige båndet mellom kongen og følgeomannen Eyvind. Kong Olav Haraldsson krevde kompensasjon fra jarlene for drapet på hans venn og tilhenger Eyvind. Forpliktelsen for hevn og krav om kompensasjon fantes for venner på samme måten som for slektninger.

På flukten fra Einar Sigurdsson fikk den orknøyske høvding Thorkell Amundason en varm velkomst hos kong Olav Haraldsson. Kongen konsulterte Thorkell Amundason ofte.⁸⁰ Rådgiving var del av venners oppgaver. Thorkell Amundason talte på sin side vennlig om sin fostersønn Thorfinn jarl Sigurdsson. Dette kan ha vært grunnen til at kongen tilbød Thorfinn Sigurdsson sitt vennskap. Den norske kongen bygget opp forskjellige personlige forhold til orknøyske jarler og høvdinger.

Bruse Sigurdsson søkte støtte hos kong Olav Haraldsson for maktkampen med Thorfinn Sigurdsson og tilbød sitt vennskap. Men isteden for å bli kongens venn, ble jarlen tvunget å underkaste seg kong Olav.⁸¹ Bruse Sigurdsson måtte akseptere kongens overherredømme, overgi sitt jarldømme og sverge troskap. Det forekom sjelden at alliansene ble beseglet med ed for lojalitet og underkastelse, selv når partnerne hadde ulik politisk og sosial status. Bare tilhengere av konger sverget ed og ble da kalt *handgengnir menn*.⁸² Kongen demonstrerte sin overordnede stilling over Orknøyjarlen gjennom å la Bruse Sigurdsson sverge troskap. Da Thorfinn Sigurdsson kom til kong Olav for å søke støtte, hadde kongens holdning forandret seg overfor sin tidligere venn. Også Thorfinn måtte sverge til kongen. Forholdet mellom kongen og jarlene hadde nå forandret seg fra et forholdsvis likestilt vennskap til et lensherreforhold. Kongens maktposisjon må ha vært sterkere festet enn før.

Lensherrens eiendom av jord og herredømme over undersatte oppfatter jeg som pregende for middelalderens føydalsamfunn. Den begynnende etableringen av føydale samfunnsordninger utelukket ikke personlige bånd mellom konger og jarler. Et godt vennskap forbandt Magnus Olavsson og Ragnvald Bruseson. Ragnvald Bruseson var kong Olavs fostersønn og kong Magnus ekte venn.⁸³ I denne sammenhengen brukes *vinátta* som

⁷⁸ Magnus Magnusson, 1987, s.55

⁷⁹ OS, s.41

⁸⁰ OS, s.42

⁸¹ OS, s.45

⁸² Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.128

⁸³ OS, s.58, s.70

betegnelsen av vennskapet mellom Magnus og Ragnvald. Når Magnus Olavsson ble konge, behøvde ikke Ragnvald Bruseson å sverge trofasthet til kongen. Andre norske stormenn ble derimot kongens *handgengnir*. Vennskapet mellom kong Magnus Olavsson og Ragnvald Bruseson var likeberettiget med forpliktelsen til støtte på begge sider. Tittelen jarl, tre fullt utstyrte langskip og to tredeler av jarldømmet utgjorde kong Magnus Olavssons støtte til Ragnvald Bruseson. Hvis kongens venn Ragnvald Bruseson oppnådde suksess i kampen om jarldømmet, ville Magnus Olavsson vinne en mektig alliert og kunne etablere krav om overherredømmet på Orknøyene. Begge sider hadde nytte av vennskapet.

Kampen om jarldømmet mellom Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson endte med drapet på Ragnvald Bruseson. Sammen med Ragnvald Bruseson ble også noen venner og følgemenn av kong Magnus Olavsson drept. Dette sverget kongen hevn for.⁸⁴ Kongen hadde retten og forpliktelsen til å hevne drapet på sine tilhengere, eller kreve kompensasjon. Hevnforpliktelsen hindret ikke kong Magnus i å godta Thorfinn Sigurdssons tilbud om hjelp i form av to bemannede langskip, da kongen skulle på en ekspedisjon mot Danmark. Jarlen fikk vennlig mottagelse av kongen.⁸⁵ Forholdet mellom jarl Thorfinn og kong Magnus kunne skifte mellom dødelig fiendskap og vennskap. Det avgjørende var hvilken fordel partnerne hadde av vennskapet.

Thorfinn Sigurdsson var en viktig rådgiver for Magnus Olavsson. *Orkneyinga Saga* beretter ikke om noen gaveutveksling mellom kong Magnus og Thorfinn jarl. Det kan være et tegn på at de gjensidige forpliktelser mellom partnerne var begrenset og vennskapet var ustabil, allerede fra starten. Jarl Thorfinn Sigurdsson forlot kong Magnus Olavsson etter en kort stund. Fiendskap kunne skifte til vennskap og tilbake igjen til fiendskap. Etter at en mistanke var trådt inn i et vennskap, var gjerne det neste skritt en oppsigelse av vennskapet, og ofte overgang til fiendskap.

På midten av 1100-tallet kjempet Kale Kolsson om jarlemakten på Orknøyene. Det var cirka 100 år etter Thorfinn Sigurdssons regjeringsperiode. Det gis inntrykk i *Orkneyinga Saga* at vennsksforhold mellom norske konger og orknøyske jarler hadde mindre betydning i mellomtiden. Kale Kolsson fikk av kong Sigurd jorsalfare halvparten av Orknøyjarldømmet, tittelen jarl og navnet Ragnvald. Kale Kolsson var i slekt med orknøyske jarler på morssiden og hadde vært venn av Harald Gille før Harald ble konge i Norge. Ragnvald Kale Kolsson og hans far Kol Kalesson var viktige støttespillere for Harald Gille.⁸⁶ I kampen om det orknøyske jarldømmet var kong Harald Gille til gjengjeld en viktig støtte for Ragnvald Kale. Ragnvald

⁸⁴ OS, s.71

⁸⁵ OS, s.72

⁸⁶ OS, s.117

Kale var heldig så vidt at Harald Gille vant kampen om kongedømmet mot Magnus Sigurdsson.

På slutten av jarl Harald Maddadarsons regjeringstid, ved utløpet av 1110-tallet, forverret forholdet seg mellom Orknøyjarlen og den norske kongen. Orknøyske stormenn hadde kjempet mot den seierrike kong Sverre.⁸⁷ Kong Sverre holdt jarlen Harald Maddadarsons ansvarlig for motstanden, noe som medførte at jarlen tapte Shetland mot kongen. Som man forstår kunne det være risikofylt å alliere seg med den tapende siden i maktkampene om det norske kongedømmet. Denne risikoen omfattet Orknøyjarler på samme måte som for islandske høvdinger. Snorri Sturlasson maktet for eksempel ikke å redde sin maktposisjon på Island. Snorri hadde satset på den daværende mektigste mannen i Norge, jarl Skule. Men jarlen tapte i kampen mot kong Håkon Håkonsson.⁸⁸ For denne politiske feilen måtte Snorri i 1241 bøte med livet. Generelt ble det norske kongedømmet mot slutten av sagaperioden en langt sterkere maktfaktor innenfor islandsk og orknøysk politikk.

Forhold mellom orknøyske jarler og høvdinger

Vennsksforhold mellom norske konger og orknøyske jarler får mye oppmerksomhet i *Orkneyinga Saga*. Det blir i flere sammenhenger tydelig, at kongens vennskap ikke var tilstrekkelig nok til å etablere makt i jarldømmet. Vennskap med orknøyske høvdinger og bøndernes samtykke var forutsetningen for å være en suksessrik Orknøyjarl. Slike forutsetninger manglet jarlen Einar Sigurdsson, som hadde et åpent fiendskap med stormannen Thorkell Amundason. Thorkell var fosterfar til Einars halvbror og rival, jarlen Thorfinn Sigurdsson. Venner og slektninger av Thorkell fosterfar advarte ham, at Einar Sigurdsson ville drepe han. Både venner og frende var for Thorkell Amundason avgjørende for å overleve konflikten.

Tilbake på Orknøyene skulle det formidles fred mellom Thorkell Amundason og Einar Sigurdsson. Fiendene skulle bli venner og holde gjestebud for hverandre. Å skape et vennsksforhold ble altså ansett som en garanti for fred mellom Thorkell Amundason og Einar Sigurdsson. Det var mulig for fiender å bli venner gjennom megling og samtaler. Men i dette tilfellet viste det seg umulig, og endte med at Thorkell Amundason drepte Einar jarl. Uvennskap og fiendskap med en høvding kunne medføre tap av makt eller livet selv for jarler. Jarlene var del av den samme politiske kulturen som høvdinger. Einar Sigurdssons tilhengere viste seg ikke i stand til å oppfylle sin plikt til å hevne drapet. Det skyldtes delvis at Thorkell

⁸⁷ OS, s.224

⁸⁸ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.138

Amundason hadde mange godt utstyrte venner med seg.⁸⁹ Venner og tilhenger skulle utøve hevn liksom slektninger.

På grunn av drapet på halvbroren ville Thorfinn Sigurdsson og hans fosterfar Thorkell Amundason formelt være fiender, tross rivaliteten mellom jarlene Thorfinn og Einar Sigurdsson. Forskjellige bånd overlappet hverandre og påvirket forskjellige forpliktelser. Det trengtes kongens megling før Thorfinn Sigurdsson og Thorkell Amundason kunne være venner igjen.⁹⁰ Men en personlig avtale mellom Thorfinn og Thorkell oppfattet begge partnerne som betydeligere enn kongens dom.

Med Kalv Arneson hadde Thorfinn Sigurdsson en norsk høvding blant sine venner. Kalv Arneson og Thorfinn Sigurdsson sto hverandre svært nær og var i slekt gjennom ekteskap.⁹¹ Kalv Arneson hadde rømmet fra kong Magnus Olavsson med et stort følge. Det gjorde Kalv Arneson til en viktig militær støtte i kampen mot Ragnvald Bruseson. Tross vennskaps- og ekteskapsbånd inngrep Kalv Arneson bare nølende i jarlenes kamp. Kalv Arneson vurderte først sitt eget vel fra å støtte en av sidene. En viktig faktor i avgjørelsen var den materielle støtten Kalv Arneson hadde fått og for framtiden ble lovet fra Thorfinn Sigurdsson. Flere grunner forpliktet Kalv Arneson til å støtte sin venn. Thorfinn jarl henviser til samfunnets mening om disse forpliktelser.⁹² Når Kalv Arneson tok parti for Thorfinn Sigurdsson, avgjorde det kampen og festet båndet mellom vennene. Kalv ble seinere jarlens representant på Hebridene, som var et tegn på jarlens tillit.

Det fantes noen kontakter mellom norske og orknøyske stormenn. I personen Kale Kolsson fantes det en forbindelse mellom jarlsslekten og en norsk stormannsætt. Blant Kale Kolssons venner i Norge var høvdingen Jon Petersson. På grunn av konflikter mellom noen tilhengere av stormenn, ble Kale Kolsson og Jon Petersson uvenner og fiender.⁹³ Etter megling i konflikten ble Jon Petersson svoger av Kale Kolsson. Vennene var lojale overfor hverandre resten av livet. Det kan henge sammen med at Kale Kolsson ble til jarl Ragnvald Kale og dermed forholdet ble vertikalt isteden for horisontalt. Vertikale vennskapsforhold var ofte stabilere enn horisontale. Dessuten var Ragnvald Kale opptatt med kamper om Orknøyjarldømmet og ikke lenger særlig innblandet i norsk innenrikspolitikk. Det fantes mindre potensial for rivalitet mellom den norske høvding Jon Petersson og den orknøyske jarl Ragnvald Kale enn da begge var norske stormenn. Det betyr her ikke at Ragnvald Kale ikke lenger hadde kontakter til Norge. De norske slektninger fra fars siden var fortsatt viktig.

⁸⁹ OS, s.43

⁹⁰ OS, s.48

⁹¹ OS, s.63

⁹² OS, s.66

⁹³ OS, s.112

Ragnvald Kale møtet motstand på Orknøyene fra jarl Pål Håkonsson, som ville ved hjelp av venner og frender kjempe mot rivalen. Venner var altså like viktige for jarlen som familien i den politiske og militære kampen. Høvdingen Thorkell fra Pål Håkonssons følge bekreftet eksplisitt jarlens behov for venner i kampen mot Ragnvald Kale.⁹⁴ Pål Håkonsson ville anse den som sin beste venn, som hjalp ham med å beholde sin makt.⁹⁵ Det svaret av Pål på var en henvisning til oppgaven, å hjelpe sine venner og gjøre dem sterkere og mer populære. Det fremheves her gjensidighetsprinsippet og forskjell i venners forpliktelser ut i fra politiske status.

Den mektige høvdingen Svein Asleifarson kunne jarlen Pål Håkonsson ikke regne blant sine allierte. Forholdet mellom Pål Håkonsson og Svein Asleifarson var ustabil og upålitelig. Svein Asleifarson hadde venner i Skottland, blant dem jarl Maddad og hans kone Margaret, søsteren av Pål Håkonsson. Margaret ønsket hennes sønn Harald som jarl på Orknøyene. Svein Asleifarson var aktivt involvert i denne maktkampen på siden til sine venner rundt Margaret. Seinere var Svein Asleifarson også venn av jarlene Erlend Haraldsson og Ragnvald Kale.

Svein Asleifarson var venn av jarler som sto over ham i samfunnets hierarki og med bønder og leilendinger, som hadde lavere status. Gils het en av Svein Asleifarsons leilendinger, som også var en god venn av høvdingen.⁹⁶ Denne leilendingen inviterte Svein og hans menn for å underholde dem. En mann med navn Thorarin var både en venn og en følgeomann av jarl Ragnvald Kale. Dette er eksempler på vertikale vennskapsforhold. Statusforskjellen mellom jarler og mektige høvdinge var ofte svært liten. Svein Asleifarson var en overregionalt innflytelsesrik høvding, som var venn av den skotske kongen. En så mektig alliert var attraktiv for alle partier i jarlsslekten. Tross Svein Asleifarsons stor politisk innflytelse hadde høvdingen ingen krav på jarldømmet, og var derfor ingen potensiell rival i maktkampen.

Jarlsfamiliens medlemmer konkurrerte om makten på Orknøyene og støttet seg på et krigeraristokrati. Svein Asleifarson var ikke den eneste høvding som nyttet konflikter mellom jarlene for å utvide sin egen politisk makt. Noen slektninger av Svein Asleifarson truet jarlen Ragnvald Kale med å slutte seg til rivalen Pål Håkonsson.⁹⁷ Jarl Harald Maddadarson giftet bort sin mor til stormannen Erlend den Unge med tydelig uvilje. Erlend var en viktig støttespiller for jarl Harald Maddadarson, som måtte ha så mange venner som mulig når han

⁹⁴ OS, s.128

⁹⁵ OS, s.129

⁹⁶ OS, s.197

⁹⁷ OS, s.136

ville vinne tilbake sitt rike.⁹⁸ Uten tallrike og mektige venner var det også i andre halvdel av det 12. århundre ikke mulig å uanfektet regjere Orknøyjarldømmet.

Oppsummering

I Orknøyenes politiske kultur spilte vennsksforhold mellom jarlene, konger og høvdinger en sentral rolle. Politiske allianser ble stiftet med hensyn til personlige politiske ambisjoner. Samfunnsposisjoner og politisk makt kunne bare etableres med støtte fra mektige og tallrike allierte, som var knyttet til hverandre gjennom personlige bånd.

For å knytte bånd gjennom vennskap var det avgjørende at begge partner kunne nyte godt av alliansen. Grunnlaget for vennskap kunne ofte forandre seg. Derfor skiftet forhold mellom vennskap, uvennskap og fiendskap. Særlig forholdene i øverste sjiktet av samfunnet, bestående av jarler og konger, endret seg svært ofte. Fjerne konger eller rivaliserende slektninger var ikke attraktive allierte på lang sikt for en ambisjonert jarl på Orknøyene. Nesten hver jarl kjempet om mest mulig makt i jarldømmet og mest mulig uavhengighet fra kongemakten. Kongene var først mest interessert i å samle mange mektige tilhengere rundt seg, og etter hvert utvide sin autoritet over rikets aristokrati. Endringer i vennskap mellom konger og jarler til lensherredømmet illustrerer forandring av maktstrukturer i Norge.

Tross sterke forbindelser mellom kongedømmet og jarldømmet var høvdingenes støtte for jarlene viktigere enn kongens vennskap. Norske konger utøvde sjelden nok politisk eller militær makt i Orknøyjarldømmet for å påvirke jarlenes maktovertakelse eller sikre en jarls posisjon. Derimot hadde en rekke orknøyske høvdinger stor innflytelse på jarldømmets politikk og ga sin støtte til konkurrerende jarler etter egne forgodtbefinnende. Enda på 1200-tallet var jarlsmakten ikke etablert og institusjonalisert nok til at jarlene kunne være uavhengige av vennsksforhold.

⁹⁸ OS, s.190

Kapittel 4: Betydningen av slektskap og ekteskap for partidannelse

Innledning

Slektskap ga i tillegg til vennskap en mulighet til å skape personlige bånd, som var grunnlag for politiske allianser. Venner og slektninger var de viktigste støttegruppene i det politiske spillet. Et individets posisjon i samfunnet og muligheter for samling av politisk innflytelse var knyttet til familiens anseelse og kapasitet for gjensidig støtte. Erkjennelser fra forskning om slektskapets betydning i norrøne samfunn, så som i Norge og på Island, kan være grunnlag for interpretasjon av fortellingene i *Orkneyinga Saga* ved undersøkelsen av ættens betydning i jarledømmets politisk kultur. Mulige likheter mellom forholdene i Norge, på Island og på Orknøyene kan understreke Orknøyenes tilhørighet til det norrøne samfunn.

Forholdet mellom individ og familie var i et norrønt samfunn preget av gjensidig nytte og forpliktelser. Jeg vil vise eksempler på familiære forpliktelser i *Orkneyinga Saga* og hvor mye de betydde i forhold til personlige politiske interesser. Graden av slektskap spilte en viktig rolle for omfanget av familiære forpliktelser. Det var samfunnets normer og egne interesser, som påvirket hvilke fjerne og nære slektninger en følte seg forpliktet til. Forholdet mellom graden av slektskap og familiære forpliktelser skal jeg se nærmere på.

Individet var ikke bare medlem av kjernefamilien, som besto av foreldre og søsken, men på grunn av et bilateralt slektskapssystem var han en del av både farens og morens familie. Jeg skal beskrive fortellinger fra *Orkneyinga Saga*, som illustrerer hvordan det bilaterale slektskapssystemet fungerte og hvilken betydning overlappingen av flere kjernefamilier kunne ha i jarldømmets politiske maktkamp.

Ekteskap var det nødvendige bindeledd for å knytte to familier sammen og få det bilaterale slektskapssystemet til å virke. Jeg vil her undersøke ekteskapets betydning for dannelse av politiske allianser. Ved siden av ekteskapet var fostring en mulighet til å velge sine slektninger selv. Jo flere forskjellige personlige og familiære bånd det fantes, desto sikrere var alliansen. Stabilitet er en interessant aspekt for alle de forskjellige alliansegrunnlagene.

Betydning av slektskap, ekteskap og fostring i en islandsk saga

Både slektskap og slektskapslignende forbindelser var viktige personlige bånd og baser for politiske og militære allianser. Systemet av personlige forbindelser var veldig kompleks og flere bånd kunne overlape hverandre. Fortellingen i *Heiðarvíga saga* om Barði Guðmundarsons hevn av drapet på sin bror, illustrer veldig tydelig forskjellige slektingers

rolle som militær støtte og den varierende status av de forskjellige bånd. Jeg oppfatter fortellingen som en oversikt over forskjellige slektsgrupper og vill derfor innlede kapittelet med denne fortellingen. Jón Viðar Sigurðsson skriver at denne fortellingen er en av mange sagafortellinger om fopliktelser knyttet til personlige forhold.⁹⁹ Derfor oppfatter jeg det som representativt for det islandske samfunnet i fristatsperioden og vill bruke det som modell for å belyse forhold i andre norrøne samfunn så som det orknøyske.

Barði fikk militær støtte fra brødre, nevøer, fettere, fosterbrødre, blodsbrødre, svogere og venner.¹⁰⁰ Barðis menn ble delt i tre grupper. Gruppen som ledet angrepet besto av Barði, hans brødre og hans fosterbrødre. Gruppen i midten besto av fettere og svogere. Gruppen som var lengst bort fra angrepet var sammensatt av venner som ikke var i slekt med Barði. Forskjellig grad av slektskap påvirket forskjellig grad av tillit innenfor Barðis allierte. Det gis inntrykk av at fosterbrødre sto Barði nærmere enn fettere og svogere. Venner uten familiære forbindelser hadde den minste tilliten i Barðis støttegruppe.

Moralske forpliktelser mellom familiemedlemmer var sterkere enn forventning av gjensidig støtte mellom venner.¹⁰¹ Barðis brødre toppet hierarkiet av støttegruppen. Båndet innenfor denne kjernefamilien var det sterkeste. Men båndet kunne svekkes eller ødelegges når brødre rivaliserte om arvefølgen. Særlig hos konger og jarler kunne maktkamper mellom brødre og halvbrødre utarte seg til dødelig fiendskap. Noen ganger var også fettere og onkler politiske rivaler. Fettere har i Barðis støttegruppe en lignende status som svogere.

Den nevnte sagafortellingen viser ekteskapets betydning for alliansebygging. Svogere var for Barði en viktig støttegruppe. Å utvide sin familie i forhold til personlige og familiære interesser var mulig gjennom ekteskap og fostring. Slik skapt sterke bånd mellom to familier. I fortellingen om Barði har fosterbrødre en veldig høy status. Fosterskap var et slags fiktiv slektskap.¹⁰² Både fosterbrødre og barn fra ektefeller kunne være et bindeledd mellom to familier. Barn var knyttet til begge foreldres familier. Det er hovedtrekk for det bilaterale slektskapsystemet som var utbredt i de norrøne samfunn.¹⁰³ Et barn hadde slektskapsbånd både til morens og farens familie.¹⁰⁴ Dermed kunne flere slektsgrupper overlape hverandre. Det utvidet kretsen for potensielle allierte med høyere grad av forpliktelser til støtte og lojalitet. Det bilaterale system ga gode forutsetninger for oppbygging og utvidelse av

⁹⁹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.142

¹⁰⁰ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.141; Íf III, 266

¹⁰¹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.147

¹⁰² Byock, 1988, s.127

¹⁰³ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.142; Bagge, 1998

¹⁰⁴ Bagge, 1998, s.25; Miller, 1990, s.142; Meulengracht Sørensen, 1977, s.32-33; Hastrup, 1985, s.70; Hansen, 1999, s.32

allianser.¹⁰⁵ Barðis eksempel viser at en person i det islandske samfunnet ikke kunne få sin rett uten en tilstrekkelig og pålitelig støttegruppe. Nettverk ble etablert og utvidet gjennom slektskap, ekteskap og fostring for å bygge opp nødvendige allianser, som kunne gi støtte i rettsstridigheter og feider.¹⁰⁶

Jarl Thorfinn Sigurdssons forhold til brødre, fosterfar og nevø

Fortellingen om Thorfinn Sigurdsson i *Orkneyinga Saga* belyser flere politiske aspekter ved slektskapsforbindelser, ekteskap og fostring. Det fantes ingen vennskap og gjensidig støtte mellom jarl Thorfinn Sigurdsson og hans halvbrødre Einar og Bruse. Da Einar Sigurdsson ble drept av Thorfinns fosterfar Thorkell Amundason behøvdes den norske kongens megling for å få en avtale mellom jarlene og Thorkell om kompensasjon for drapet av jarlenes bror.¹⁰⁷

Forholdet mellom Thorfinn Sigurdsson og hans fosterfar Thorkell Amundason var etter begivenheten like nært som før, men Thorfinn Sigurdsson måtte først få en formell erstatning fra Thorkell. Plikten til å hevne eller få kompensasjon for brorens død, stod over forpliktelser ovenfor Thorkell, som var Thorfinns fosterfar og venn. For Thorfinn Sigurdsson var kompensasjonen ikke viktig. Det var bare en formell sak før forholdet mellom Thorfinn Sigurdsson og Thorkell Amundason kunne ordnes i jarlens egne interesser og med hensyn til andre bånd de hadde. Kongens megling hjalp Thorfinn til å unngå konflikt mellom personlige interesser og samfunnets normer om familiens ære. For Thorfinn Sigurdsson var Thorkell Amundason en lojal alliert og viktig støtte i hele livet.

Normer om lojalitet og støtte for slektninger nevnes videre i sammenheng med forholdet mellom jarlene Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson. Jarlene sier begge at deres slektskap krever gjensidig hjelp, støtte og vennskap.¹⁰⁸ Å anerkjenne sine familiære bånd ville være passende for Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson. Thorfinn Sigurdsson var onkel til Ragnvald Bruseson. Også i det islandske samfunnet var gjensidig støtte mellom slektninger av denne graden forventet.¹⁰⁹ Thorfinn Sigurdsson trengte militær forsterkning i konflikter på Hebridene og i Irland. Ragnvald Bruseson behøvde å etablere sitt jarledømmet på Orknøyene. Det var altså personlige politiske interesser som skapte alliansen mellom jarlene. Thorfinn Sigurdsson fikk den militære støtten han trengte fra sin nevø Ragnvald. Ragnvald Bruseson fikk to tredeler av Orknøyene. Begge slektninger profiterte på det gode forholdet og den gjensidige støtten. Det fredelige forholdet mellom Thorfinn

¹⁰⁵ Hansen, 1999, s.35

¹⁰⁶ Miller, 1990, s.139; Hansen, 1999, s.37

¹⁰⁷ OS, s.47

¹⁰⁸ OS, s.59

¹⁰⁹ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.143

Sigurdsson og Ragnvald Bruseson varte så lenge det tjente gjensidig nytte, men endte etter hvert i dødelig kamp. Slektskap alene var ikke tilstrekkelig for å sikre alliansen. Normer om familiesamhold var en god basis for å skape personlige bånd. Likevel betydde personlige politiske interesser mer for opprettholdelsen av alliansen. Dette preget også islandske politiske allianser.¹¹⁰

Den her gjengitte fortellingen belyser betydningen av slektskap og fostring i den politiske kulturen i jarledømmet. For Thorfinn Sigurdsson var også ekteskap en svært viktig politisk faktor. Både farens giftemål med en skotsk prinsesse og den egne ekteskapsforbindelsen med et mektig norsk stormann, støttet i stor grad Thorfinn Sigurdssons maktkamp. Disse viktige giftemål skal jeg se nærmere på senere i dette kapittelet.

Betydningen av kjernefamilien for rivaliserende jarler

Kjernefamilien besto av individet med sine foreldre og søsken og var viktigst for det sosiale og politiske nettverket. Når en mann giftet seg og fikk barn, dannet han en ny kjernefamilie. Dermed overlappet flere kjernefamilier hverandre. Jarlene Pål og Erlend var sønner av Thorfinn Sigurdsson. Forholdet mellom brødrene var lenge preget av harmoni og godvilje.¹¹¹ Forholdet mellom sønnene til Pål og Erlend var anstrengt, og ble preget av uvennskap. Fetterne sto mindre nær enn brødre. De var ikke del av den samme kjernefamilien. Graden av slektskap spilte en viktig rolle for avgjørelsen om hvem en skulle støtte i konflikter. Uvennskapet mellom Erlendssønnene og Håkon Pålsson påvirket også forholdet mellom Pål og Erlend Thorfinnsson, til tross for at jarlene forsøkte å holde familien sammen. Når konflikten mellom Håkon Pålsson og Erlendssønnene utvidet seg til fiendskap, tok hver jarl klart side for sine egne sønner.

Det var en samfunnsnorm, at fedre og sønner skulle hjelpe hverandre uten betingelser.¹¹² Det var også vanlig, at brødre støttet hverandre, så lenge de ikke konkurrerte om samme maktposisjonen.¹¹³ Forholdet mellom likestilte brødre var ikke alltid like klart og behøvde noen fastlegging.¹¹⁴ Bakgrunnen for konflikten var Håkon Pålssons oppfatning at hans avstamning på morssiden fra jarlen Håkon Ivarsson og Ragnhild, datteren av kong Magnus Olavsson, var den høyeste. Håkon Pålssons arrogante holdning mot Erlendssønnene var også krenkende for jarlen Erlend. Erlend Thorfinnsson ville aldri akseptere at Håkon Pålsson krevde en høyere status for seg enn Erlends sønner Magnus og Erling. Sønnenes ære

¹¹⁰ Miller, 1990, s.146

¹¹¹ OS, s.78

¹¹² Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.142

¹¹³ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.143

¹¹⁴ Varenius, 2002, s.250

var like viktig som Erlend Thorfinnssons egen ære. Å støtte sine sønner var derfor viktigere for Erlend enn å ha et godt forhold til sin bror Pål.

Forpliktelse til lojalitet og støtte var større overfor egne barn enn overfor søsken. Pål Håkonssons søster Margaret Håkonsdatter ville ha sin sønn Harald Maddadarson som jarl over en halvpart av Orknøyene.¹¹⁵ Sønnens suksess var viktigere for Margaret enn et godt forhold til hennes bror. Betydningen av båndet mellom far og sønn illustreres med at drap av far eller sønn aldri forekommer i de islandske sagaer.¹¹⁶ Drap av en så nær slektning kan i hvert fall ikke har skjedd ofte og ville da har vært nevnesverdig for sagaforfatteren. Ingen fortelling i *Orkneyinga Saga* handler om rivalisering mellom en jarl og hans sønner, i motsetning til flere konflikter mellom søsken. En mindre grad av slektskap medførte også hyppigere og alvorligere konflikter innenfor jarlsslekten.

Ragnvald Kale og jarlen Pål Håkonsson var fiender i kampen om jarledømmet. Ragnvald Kales far Kol Kalesson var for sønnen en avgjørende støtte på hele veien til jarlsmakten. Kol Kalesson selv kunne ikke nå den samme makten og status som sin sønn. Likevel, eller nettopp derfor, støttet Kol aktivt sin sønn til å bli jarl på Orknøyene. Etter Kols mening skulle Pål Håkonsson og Ragnvald Kale være venner og handle i hensyn til deres slektskap.¹¹⁷ Ragnvald Kales mor, Gunnhild, var kusine av Pål jarls far, Håkon Pålsson. En direkte felles slektning for Pål Håkonsson og Ragnvald Kale var oldefaren Thorfinn Sigurdsson. Det er tvilsomt om denne fjerne graden av slektskap ville forplikte noen av rivalene til fred og gjensidig støtte. Også William I. Miller ytret tvil om at slektninger på nivå av fjerde fetter virkelig ville belaste seg med gjensidige forpliktelser, som islandske lover krevde.¹¹⁸

Familiemedlemmers forpliktelse til gjensidig støtte, hevn og lojalitet

I *Heimskringla* nevnes ofte betydningen av ætten og forpliktelsen til å ta hevn eller kreve erstatning for drepte slektninger.¹¹⁹ Det var dessuten forventet, at slektninger støttet hverandre i politikk og stridigheter. Slike normer var knyttet til familiens anseelse i det norske, islandske og orknøyske samfunnet.

Bortsett fra Thorbjørn klerk og jarlene fantes ingen som var like mektige som Svein Asleifarson.¹²⁰ Det var da i Sveins brødres og slektingers interesse å støtte sitt

¹¹⁵ OS, s.139

¹¹⁶ Miller, 1990, s.160

¹¹⁷ OS, s.118

¹¹⁸ Miller, 1990, s.145

¹¹⁹ Bagge, 1991, s.112

¹²⁰ OS, s.143

familieoverhode. Andre familiemedlemmer kunne profitere på Svein Asleifarsons mektige posisjon på Orknøyene og den overregionale innflytelsen. Det fortelles om Svein, at broren hans kom i konflikt med jarlen Harald Maddadarson, sønnen til Margaret.¹²¹ At jarl Harald erklærte Svein Asleifarsons bror Gunni som fredløs, hadde negativ innvirkning på forholdet mellom Svein og Harald Maddadarson. Svein Asleifarson sendte sin bror Gunni til en venn sør i Lewis, for å unngå at broren kom til skade. Svein ville antagelig ikke ha hjulpet Gunni hvis det hadde vært i strid med hans egne eller familiens politiske interesser, eller hvis Gunni hadde vært en alvorlig rival for dominansen i familien.

Svein Asleifarson hjalp sin slektning, Sigrid i Sandwick, i en nabostrid.¹²² Det var vanlig at husholdets overhode var den mest aktive i familiens politiske aktiviteter, med hjelp av sønner og brødre.¹²³ Svein var ikke bare overhodet for sitt eget hushold, men for hele ætten. Den styrende rollen i slekten sin hadde Svein Asleifarson ikke arvet, men oppnådd på grunn av sin egen personlighet. Den personlige utstråling og politisk suksess var grunnlag for ledelse av en storfamilie også på Island og i Norge.¹²⁴

Leder av mektige ætter, som Svein Asleifarson, Thorbjørn klerk og Jon ving, var midtpunkter i de bilaterale ættekonstruksjoner. Mindre mektige eller fattige slektninger måtte innordne seg.¹²⁵ Svein Asleifarson kom senere i konflikt med Jon ving, en av de styrende menn i Harald Maddadarsons følge. Svein tok to brødre av Jon ving til fange. Men Svein satt dem fri igjen fordi det ville være mer skam for Jon ving, enn hvis brødrene var blitt drept.¹²⁶ Jon reagerte med å ta Sveins sønn, Olav, til fange. Svein Asleifarson og Jon ving var ikke bare bekymret for sine brødre eller sønners velvære, den egne æren var minst like viktig. Det var farlig å være i slekt med slike ambisiøse menn som Svein Asleifarson og Jon ving. Svakere familiemedlemmer havnet mellom frontene og ble kasteballer i den dødelige maktkampen.

Slektningers forpliktelser til gjensidig støtte og lojalitet hadde enorm betydning for alle individer i et norrønt samfunn. Alle mulige former for sosiale bånd kunne gi sikkerhet for individet. Samfunnets uskrevne normer styrte samlivet. Den som sto utenfor samfunnet hadde ingen støtte, ingen sikkerhet og fred.¹²⁷ Det nevnes hos noen jarler at de var aktive som administratorer og lovgivere.¹²⁸ Utviklingen mot organisering av det orknøyske samfunnet var i gang, men befant seg i et tidlig stadium der ætten fortsatt hadde stor betydning. Hevn og

¹²¹ OS, s.185

¹²² OS, s.197

¹²³ Bagge, 1991, s.116

¹²⁴ Bagge, 1991, s.126

¹²⁵ Miller, 1990, s.155

¹²⁶ OS, s.204

¹²⁷ Varenius, 2002, s.253

¹²⁸ OS, s.97

kompensasjon sørget i en viss grad for innholdning av lover i et samfunn der det ikke fantes et utførende institusjon som sørget for straffeforfølgelsen. Venner og frender av offeret hadde ansvar for avstraffelsen.¹²⁹ Familien beskyttet individet.

Fortellingen om jarlene Einar Sigurdsson, Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson beskriver forpliktelsen til hevn eller krav på kompensasjon for drap på en nær slektning. Thorfinn Sigurdsson måtte formelt innkreve kompensasjon fra sin fosterfar Thorkell Amundason for drapet på Einar Sigurdsson. Når Thorkell Amundason drepte Ragnvald Bruseson, fortelles ikke noe om hevn eller kompensasjon.¹³⁰ Det kan skyldes at Thorfinns halvbror Bruse levde enda etter Einars død. Thorfinn Sigurdsson måtte ta hensyn til samfunnets normer, for å unngå at Bruse Sigurdsson fikk større støtte fra samfunnets mektige og bønder. Da Ragnvald Bruseson ble drept, fantes ingen rivaler for Thorfinn Sigurdsson lenger. Det kan også ha noen betydning at Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson allerede hadde hatt et åpent fiendskap før drapet.

Jarlen Ragnvald Kale ble drept av Thorbjørn klerk. Jarlen Harald Maddadarson var forpliktet til å hevne drapet, til tross for at jarlene var forholdsvis fjerne slektninger og rivaler i maktkampen. Harald Maddadarson arvet ikke bare Ragnvald Kales del av jarldømmet men også ansvaret for familiens ære. Harald Maddadarson var også i slekt med Thorbjørn klerk. Thorbjørn framhevet slektskapet flere ganger når han spurte om nåde.¹³¹ For Magnus Havardsson, som var den mest respekterte i Harald jarls følge, betydde Harald Maddadarsons slektskap med Thorbjørn klerk mindre enn tilhørigheten til jarlsfamilien. Det ble fremhevet at det ville bringe skam og vanære for Harald Maddadarson og hele jarlsslekten hvis Ragnvald Kale ikke ble hevnet.

Hevnplikten for drapet på familiemedlemmer gjaldt altså fortsatt på Orknøyene i siste halvparten av det 12. århundre. Betaling av kompensasjon var en annen mulighet for å renvaske offerfamiliens ære. Medskyld i drapet på jarlen Ragnvald Kale kunne ha kostet Harald Maddadarson anseelse og dermed tilhengere. Det ga Magnus Havardsson klart uttrykk for. Harald Maddadarsons tilhengere ville forlate jarlen hvis han viste seg uhederlig. I et slikt tilfelle ville det ikke skade tilhengernes anseelse å nekte jarlen sin lojalitet. Harald Maddadarson følte seg forpliktet ovenfor sin slektning og venn Thorbjørn klerk så lenge det ikke skadet den egne anseelsen. Samfunnets normer påvirket politiske og militære allianser.

Selv da det var borgerkrig i Norge, var brorsdrap ikke ærefult. Harald Gille hadde unngått å drepe sin nevø, kong Magnus Sigurdsson, i kampen om kongedømmet. Magnus

¹²⁹ Byock, 1988, s.70

¹³⁰ OS, s.71

¹³¹ OS, s.211

Sigurdsson ble blindet og fikk en fot hogget av.¹³² På denne måten ville Harald Gille forsikre seg om at Magnus Blinde ikke kunne konkurrere videre om kongedømmet, uten at Harald fikk vanære for drapet på en nær slektning. Både jarlene Magnus Erlendsson og Pål Håkonsson hadde tilbudt sine rivaliserende slektninger en slik konfliktløsning.¹³³ Det var ingen skrupler mot drap som lot rivalene vurdere et slikt alternativ. Det tyder på at drapet på familiemedlemmer kunne skade ryktene for både norske konger og orknøyske jarler. Det ville ha ført til tap av tilhengere.

Orknøyjarlenes ekteskapspolitikk

De nordiske rikene var bundet sammen gjennom slektskaps- og ekteskapsbånd mellom kongesættene.¹³⁴ Ofte giftet jarler eller konger seg med høytstilte kvinner fra andre regioner der de hadde politiske interesser. Den orknøyske jarlen Hlodvir Thorfinnsson giftet seg med Eithne, datteren av en irsk konge, Kjarval.¹³⁵ Kong Olav Tryggvasson giftet seg med Gyda, som var søster av en irsk konge og oppholdt seg deretter en stund i Dublin.¹³⁶ Kong Olav hadde altså oversjøiske politiske interesser. I Norge spilte slektninger fra morssiden og svogeren Erling Skjalgsson viktige roller som politiske støttespillere for Olav Tryggvasson.¹³⁷ Farens og søsterens giftemål skapte viktige politiske allianser i kampen om etablering av kongedømmet. Det fortelles ikke noe om bakgrunnen for at Hlodvir og kong Olav giftet seg med irske prinsesser. På grunn av norske bosettinger i Irland og spesielt den rike handelsbyen Dublin, hadde jarlen og kongen politiske interesser i Irland. Sigurd Hlodvirsson var også involvert i maktkamper i Irland. Det endte dødelig for Sigurd Hlodvirsson i slaget på Clontarf 1014.

Jarlen Sigurd Hlodvirssons interesser hadde gått i retning av Skottland. Sigurd jarl hadde giftet seg med datteren til kong Malcolm II.¹³⁸ En av Sigurds forgjengere hadde erobret den skotske provinsen Caithness. Som jarler av Caithness var de orknøyske jarlene også vasaller under den skotske kongen. Derfor var en forbindelse til det skotske kongehuset svært betydningsfull for jarlslekten. Thorfinn Sigurdsson vokste opp ved det skotske hoffet. Thorfinn Sigurdsson fikk provinsene Caithness og Sutherland og tittelen jarl fra sin morfar kong Malcolm II. Også i senere konflikter med sin halvbror Bruse, kunne Thorfinn

¹³² OS, s.118

¹³³ OS, s.94; s.139

¹³⁴ Helle, 1996, s.39; Sveaas Andersen, 1977, s.147

¹³⁵ OS, s.36

¹³⁶ OS, s.37

¹³⁷ Sveaas Andersen, 1977, s.103; Bagge, 1991, s.120

¹³⁸ OS, s.38

Sigurdsson regne med støtte fra den skotske kongen.¹³⁹ Kong Malcolms støtte var en viktig faktor ikke bare i kampen om skotske provinser. I *Orkneyinga Saga* nevnes det ingen støtte fra Malcolm II til Sigurd Hlodvirsson. Et ekteskap kunne sørge for at fremtidige barn hadde mektige slektninger, men ektemannen selv profiterte ikke automatisk fra forbindelsen med svigerfaren. Brudens far stod mye nærmere hans barnebarn enn svigersønnen. Det var mulig å skape personlige bånd med svogere, men da måtte det være gjennom vennskap.

Thorfinn Sigurdssons eget bryllup med niesen til Kalv Arneson, knyttet jarlens familie til en mektig norsk høvding.¹⁴⁰ Kalv Arneson måtte flykte fra Norge på grunn av konflikt med kong Magnus Olavsson. Den militære støtten fra Kalv Arneson ble avgjørende i kampen mellom jarlene Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson. Thorfinn Sigurdsson minnet Kalv Arnason om at de var slektninger gjennom ekteskap og derfor måtte støtte hverandre.¹⁴¹ Bånd gjennom ekteskap medførte forpliktelser også for tremenninger.¹⁴² Thorfinn Sigurdsson var klar over at ekteskapsbåndet kanskje ikke ville være nok. Thorfinn Sigurdsson lovet å gi all den støtte som lå i hans makt til Kalv Arneson. Det var flere grunner for at Kalv Arneson skulle kjempe på Thorfinn Sigurdssons side mot Ragnvald Bruseson. Giftermål medførte formelle forpliktelser for gjensidig støtte, men Kalv Arnesons egne interesser var avgjørende.

Etter Thorfinn Sigurdssons død giftet hans enke seg med den skotske kongen Malcolm III.¹⁴³ Det nevnes i *Orkneyinga Saga* kort noen sønner og sønnesønner av Ingibjorg og kongen, men det fortelles ikke at giftermålet mellom moren og skotske kongen brakte noen fordeler for Thorfinn Sigurdssons sønner. Det var ingen bånd mellom Thorfinnssønnene og deres stefar og stesøsken.

Jarl Pål Thorfinnsson utvidet sin støttegruppe gjennom å gifte sine fire døtre til norske og orknøyske aristokrater. Pål Thorfinnssons eget giftermål med datteren av den norske jarlen Håkon Ivarsson, gjorde at Håkon Pålsson ble barnebarn til jarlen Håkon Ivarsson og Ragnhild, datteren til kong Magnus den Gode.¹⁴⁴ Pål Thorfinnsson skapte altså mektige allierte gjennom ekteskap. Men Håkon Pålsson ble ikke sett på som av høyere ætt enn sine fettere på Orknøyene, selv om Erlend Thorfinnsson ikke hadde så viktige svigerforeldre. Håkon Pålsson måtte forlate Orknøyene når konflikten med fetterne skapte alt for mye ufred. Mektige norske slektninger garanterte ikke overlegenhet i rivaliseringen om Orknøyjarledømmet. I Norge fikk Håkon Pålsson vennlig mottagelse på grunn av sitt

¹³⁹ OS, s.44

¹⁴⁰ OS, s.36

¹⁴¹ OS, s.66

¹⁴² Miller, 1990, s.168-169

¹⁴³ OS, s.76

¹⁴⁴ OS, s.78

slektskap med kongefamilien. Håkon Pålsson ønsket å utnytte dette slektskapet og søkte støtte fra kong Magnus Berrføtt.¹⁴⁵

Men Magnus Berrføtt hadde egne ambisjoner på de britiske øyene. Magnus Berrføtt satt sin sønn Sigurd som overherre over Orknøyjarldømmet. For å skape faste forbindelser med irske stormenn ble Sigurd Magnusson forlovet med datteren til kong Myrkjartan av Connaught.¹⁴⁶ Siden Olav Tryggvasson hadde ingen av Magnus' forgjengere vist politiske interesser i Irland. Forlovelsen av kongesønnen Sigurd og den irske prinsessen bekrefter Magnus Berrføtts ambisjoner i Vest. Med kong Magnus' død forsvant slike ambisjoner og Sigurd Magnusson vendte tilbake til Norge. Kong Magnus Berrføtt skapte også en forbindelse mellom jarlsfamilien og en av kongens tilhengere. Etter Erlend Thorfinnssons død, ga kongen jarlens datter, Gunnhild, til Kol Kalesson som kone.¹⁴⁷ Kong Magnus Berrføtt utøvde direkte innflytelse på det orknøyske dynastiet. En fremtidig orknøyjarl kunne være sønn av en av kongens pålitelige tilhengere. Også islandske høvdingar hadde innflytelse på ekteskap til venner eller enker i sine maktområder.¹⁴⁸ Dermed kunne høvdingene styre allianser mellom familiene i sine områder.

Ekteskapsforbindelser ble hovedsakelig dannet for å utvide ens støttegruppe. I noen tilfeller tjente ekteskap også til en fredelig konfliktløsning. Kong Sigurd Magnusson meklet i en konflikt mellom de norske stormennene Kale Kolsson og Jon Petersson. Jon skulle gifte seg med Kales søster.¹⁴⁹ Ekteskapsbånd skulle styrke vennskapet mellom disse to stormennene og sikre fred. Forholdet mellom Kale Kolsson og Jon Petersson var etterpå et stabilt vennskap. Også i Island kunne ekteskap bli arrangert for å sikre fred mellom rivaliserende mektige familier.¹⁵⁰

Slik fredssikring fungerte ikke hver gang. Svein Asleifarson og Thorbjørn klerk var to av de høyest ansette menn på Orknøyene. Thorbjørn klerk var gift med Sveins søster Ingigerd. Når forholdet mellom Svein og Thorbjørn ble dårligere, skilte Thorbjørn klerk seg fra Ingigerd for å ydmyke Svein Asleifarson. Dette tok Svein som en personlig fornærmelse.¹⁵¹ Thorbjørn klerk brukte både ekteskapet og skilsmissen som politiske midler. Det er tydelig at ekteskapsbåndet var en avgjørende politisk faktor for hele orknøyske aristokratiet på samme måte som for det norske aristokratiet. I slekt med jarlen Harald Maddadarson var Eirik

¹⁴⁵ OS, s.83

¹⁴⁶ OS, s.87

¹⁴⁷ OS, s.88

¹⁴⁸ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.146

¹⁴⁹ OS, s.116

¹⁵⁰ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.180

¹⁵¹ OS, s.150

stagbrellr. Eirik fikk gifte seg med Ingrid, datteren til Ragnvald Kale.¹⁵² Slik ble Eirik stagbrellr slektning av begge de rivaliserende jarler. Det ga Eirik muligheten til å megle i stridigheter mellom Ragnvald Kale og Harald Maddadarson. Enkelte personer kunne ha forbindelser til medlemmer av to rivaliserende familier og skylde lojalitet til begge sider.¹⁵³ Dette ga muligheter for å megle mellom rivalene.¹⁵⁴ Ekteskapsbånd kunne ha samme funksjonen som vennskapsbånd til begge rivaliserende parter. Krigerske sammenstøtt kunne forhindres.

Nye slektninger gjennom fosterskap

Det finnes flere eksempler i *Orkneyinga Saga* på at jarlssønner ble oppfostret hos orknøyske stormenn. Siden fosterfaren alltid hadde en lavere status, var det ingen fare for at fosterbrødrene ville være potensielle rivaler av jarlssønnene. Derfor kunne forholdet til fosterfamilien vær mer stabilt enn forholdet til egne brødre. Gjennom fostring kunne det skapes stabile personlige forhold og utvikles en støttegruppe. Fosterfaren var både på Island og Orknøyene ofte av lavere status enn barnets far, også i Norge ble barn ofte oppfostret av farens undersåtter.¹⁵⁵ På Island var det også mulig at partene hadde like status eller fosterfaren hadde en høyere sosial rangering.¹⁵⁶ Statusforskjellen mellom fosterfar og fostersønn var ikke stor. Det var bare et steg i hierarkiet som skilte fosterbarnet og fosterfaren. Fosterskapet skulle bygge opp politiske allianser. Da var ingen høvding eller jarl interessert i å la barnet fostres av fattige bønder eller slaver. Dessuten skulle barnet leve standsmessig også i fosterfarens hushold.

Fostring utstyrte barn fra jarlsslekten med erfarne og lojale rådgiver. En mann med navn Anakol var fosterfar for jarl Erlend Haraldsson, som var fetter av Harald Maddadarson.¹⁵⁷ Anakol stammet fra en god familie på Hebridene. Anakol var også Erlends rådgiver og meglet i en konflikt mellom Erlend Haraldsson og Svein Asleifarson. Anakol hadde stor innflytelse over jarlen. En annen jarl som ble fostret av en orknøysk høvding var Harald Maddadarson. Jarlens fosterfar Thorbjørn klerk var en av de mektigste og best ansette stormenn på Orknøyene. Thorbjørn klerk ble også rådgiveren til Harald Maddadarson.¹⁵⁸ Men Harald Maddadarson kunne ikke beskytte sin fosterfar Thorbjørn klerk, som var ansvarlig for drapet på Ragnvald Kale. Forpliktelsen til å hevne drapet av et familiemedlem hadde større

¹⁵² OS, s.193

¹⁵³ Bagge, 1998, s.54

¹⁵⁴ Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.142; Miller, 1990, s.163

¹⁵⁵ Bagge, 1998, s.195; Jon Viðar Sigurðsson, 1999, s.144; Miller, 1990, s.122

¹⁵⁶ Miller, 1990, s.123

¹⁵⁷ OS, s.184

¹⁵⁸ OS, s.207

betydning enn båndet til fosterfaren. Thorbjørn klerk kunne ikke søke hjelp hos en norsk konge så som Thorkell Amundason i et lignende tilfelle tidligere.

Håkon, sønn av Harald jarl Maddadarson, ble fostersønn hos Svein Asleifarson. Svein tok Håkon med på vikingtokt blant annet for å heve Håkon Haraldssons rykte.¹⁵⁹ Svein hadde blitt Håkon Haraldssons fosterfar etter ustabile forhold til faren Harald Maddadarson. Jarlen ville sikre seg Svein Asleifarsons lojalitet, gjennom å gjøre ham til fosterfar for sin sønn. Her hadde fostring en lignende funksjon som ekteskap. Dannelse og utdypning av personlige bånd kunne sikre lojalitet ved siden av utvidelsen av støttegrupper og tilgangen til kyndige rådgivere.

Oppsummering

Forskjellige forbindelser baserende på slektskap, ekteskap og fostring var ved siden av vennsforhold viktige grunnlag for politisk alliansebygging i Orknøyjarledømmet. Det måtte etableres en støttegruppe for juridiske, politiske og militære sammenstøt. Innenfor støttegruppen rangerte brødre og fosterbrødre høyere enn søskenbarn og svogere når det gjaldt lojalitet og tillit. Problematisk ble det når partnere hadde lik sosial status og konkurrerte om politiske maktposisjoner. Derfor var samholdet i Orknøyjarlenes slekt veldig ustabil. Slektningen som en Orknøyjarl aldri var i et rivaliserende forhold til, var den egne faren. Fedre og mødre kunne en alltid stole på. I noen eksempler kjempet foreldre mot sine egne søsken, for å støtte barnets kamp om makten i Orknøyjarledømmet. Selv om båndet mellom søsken kunne vær veldig sterkt, var brødre ofte politiske rivaler. Forholdet mellom jarler som var fettere, kunne være enda mer ustabil.

Det strider mot norrøne samfunnsnormer, der alle medlemmer av ætten skulle støtte hverandre, hevne drap av slektninger og tape ære for drap av slektninger. Grunnen kan være, at jarlsslekten hadde en sær posisjon i samfunnet, i likhet med kongefamilien. Konger og jarler kunne ignorere normene i en hvis grad, hvis de hadde nok tilhengere og politisk makt. I de fleste tilfeller gjaldt forpliktelser og normer også for Orknøyjarler. Gjensidig støtte og plikten til hevn av familiemedlemmer var normer fra samfunnet, som jarlene måtte ta hensyn til, men overholdelse av slike normer var ikke alltid garantert. Avhengig av den egne makt og behov for hjelp ble allianser inngått eller oppløst. Flere fortellinger i *Orkneyinga Saga* beretter om relasjoner mellom beslektete jarler som skiftet fra fred og gjensidig støtte til dødelig fiendskap.

¹⁵⁹ OS, s.215

Gjennom ekteskap ble jarlenes familier utvidet. I mange tilfeller knyttet Orknøyjarler forbindelser til Norge, men også orknøyske stormenn var attraktive støttespillere. Barn hørte til begge foreldres familier. Det bilaterale slektskapssystemet fantes på Orknøyene på samme måten som i andre norrøne samfunn. I flere eksempler fra *Orkneyinga Saga* var en morfar en viktig støtte. Men ektemannen ble ikke sett på som medlem av brudens familie og måtte ordne forholdet til svigerfar eller svogere ved hjelp av vennskap. Ekteskapsforbindelsen kunne da være et godt utgangspunkt.

For noen Orknøyjarler var fosterfedre viktige og pålitelige støttespillere. De var mektige høvdinge som kunne bidra med militær styrke og politisk erfaring. Forholdet til fosterfedre var i like stor grad preget av stabilitet som relasjonen til egne foreldre. I et samfunn som var preget av stadig skiftende allianser, var det godt å kunne stole på noen tilhengers lojalitet. Det finnes på Orknøyene mange likheter med slektskapssystemet i Norge og på Island. Derfor oppfatter jeg Orknøyjarledømmet som et typisk norrønt ættesamfunn, der slektskap og slektskapslignende forbindelser hadde en sentral politisk betydning.

Kapittel 5: Arv, valg og utnevning som legitimasjon for herskap

Innledning

Orknøyjarlene trengte et rettslig grunnlag for å kunne gjøre krav på jarleverdigheten, som ble respektert av Orknøyenes befolkning. Her skal det gjøres tydelig at arveretten var et viktig grunnlag for å legitimere suverenitetskrav. Jeg ønsker å finne ut om norske konger måtte akseptere arvefølgen på Orknøyjarledømmet, eller om kongene hadde nok autoritet over jarledømmet til å kunne innsette jarler etter eget behag. Både kongens, aristokratens og bøndenes innflytelse på Orknøyjarlenes maktovertakelse skal jeg se nærmere på og sammenligne med arvereglene som gjaldt for norske konger.

Mitt utgangspunkt er at arven av jarledømmet handlet om arv av herredømme over befolkningen i Orknøyjarledømmet, noe som uttrykket seg blant annet i rettigheter til å kreve avgifter og bære jarlstittelen. Religiøse begrunnede herskeridealer kunne påvirke arveretten. Her skal bare nevnes noen av disse religiøse aspektene i sammenheng med Orknøyjarleslektens mytiske bakgrunn. Jeg vil se nærmere på religion som en aspekt i den politiske kulturen senere i et eget kapittel.

Jeg er interessert i forandringer og stabilitet i arvesystemet på Orknøyene. Hvis jarlene i perioden av *Orkneyinga Saga* stammet i direkte linje fra samme ætten, ville det være et tegn på stabilitet. Skiftende regjeringsformer som for eksempel aleneherredømmet, deling av jarledømmet eller fellesregjering var mulige variasjoner selv om jarlene ble rekruttert fra samme slekten. Jeg vil undersøke, om barn født innenfor ekteskap hadde sterkere rettigheter enn uekte fødte barn og hvilken posisjon kvinnelige slektninger og deres barn hadde i arvefølgen.

Etablering av Orknøyjarleslekten i et udelt jarledømmet

Det norrøne arveretten var en slektsarverett, der ingen person hadde noen arverett uten å tilhøre en ætt.¹⁶⁰ Familiære forbindelser til jarlslekten var den viktigste forutsetningen for å bli jarl på Orknøyene. Dette er en parallell til at alle rivaler i de norske tronestridentene hevdet å være av kongelig blod.¹⁶¹ I noen tilfeller kan denne påstanden være tvilsomt. Avstamning hadde blant annet betydning for arv av spesielle, til dels overnaturlige, herskerkvaliteter.¹⁶² Personlige kvaliteter og god avstamning var også for islandske høvdingar avgjørende

¹⁶⁰ Kleven, 2001, s.12

¹⁶¹ Bagge, 1991, s.131

¹⁶² Bagge, 1991, s.129, 130; Bagge, 1998, s.52

egenskaper.¹⁶³ Avstamning fra fornemme forfedre styrket den egne fornemme sosiale posisjon i samfunnet.¹⁶⁴ Avstamning og arv hadde ikke bare rettslig betydning og var svært viktig i Norge, på Island og på Orknøyene.

Til den fornemste avstamning hørte en mytisk ættebakgrunn. Som de norske kongene og de mektigste jarlene førte Orknøyjarlene sin slekt tilbake til mytiske skapelser. Kongene som nevnes som forfedre av Ragnvald Mørejarl, Orknøyjarleættens stamfar, har navn som tyder på at de var jotun, som representerte naturkrefter som ild, snø og frost.¹⁶⁵ Genealogien omfatter tolv generasjoner fra forfaren Fornjot ned til Ragnvald Mørejarl. Den mytiske avstamningen kan ikke regnes som et historisk faktum. Genealogien ville ha begynt omtrent 600 år før nedskrivningen av *Orkneyinga Saga*. Men listen av forfedre viser at en mytisk avstamning og arv hadde betydning for legitimering av krav om herredømmet.

Det rettslige grunnlaget for sine arvekrav førte Orknøyjarlene tilbake til grunnleggingen av Orknøyjarldømmet gjennom Ragnvald Mørejarl. Ragnvald Mørejarl hadde fått makt over Møre og Romsdal fra kong Harald Hårfagre.¹⁶⁶ Etter kongens ekspedisjon til de Britiske øyene fikk Ragnvald Mørejarl også Shetland og Orknøyene fra kongen.¹⁶⁷ Ragnvald ga Orknøyene til sin bror Sigurd. Kong Harald Hårfagre ga Sigurd jarletittelen. Besittelse av Orknøyene og Shetland ga altså ikke automatisk retten til å kalle seg jarl. Det gies inntrykk av at jarleverdigheten først var et slags embete i kongens tjeneste. Sigurds etterfølger ble hans sønn Guthorm som døde barnløs. Ragnvald Mørejarl ga Orknøyene til sin sønn Hallad, som var født utenfor ekteskap. Hallad Ragnvaldsson ble utnevnt som jarl av kong Harald.¹⁶⁸ Det var igjen Ragnvald Mørejarl som bestemte hvem av hans sønner skulle få øyene, og kongen som ga jarletittelen. Ragnvald Mørejarls nevø Guthorm Sigurdsson fikk jarledømmet tilsynelatende uten onkelens innflytelse, som en rettmessig arving av jarl Sigurd. Først når Guthorm Sigurdsson døde barnløs falt retten til å bestemme etterfølgeren tilbake til Ragnvald Mørejarl.

Arveretten for uekte fødte sønner fantes på Orknøyene på samme måten som i Norge og på Island. Med Hallad ble en av Ragnvald Mørejarls sønner, som var født utenfor ekteskap jarl på Orknøyene. Uektefødte sønner hadde ikke bare på Orknøyene arverett. Arveretten for uektefødte sønner hadde en lang tradisjon for orknøyske jarler og norske kongsemner, blant

¹⁶³ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.93-95

¹⁶⁴ Meulengracht Sørensen, 1977, s.108

¹⁶⁵ OS, s.23

¹⁶⁶ OS, s.26

¹⁶⁷ OS, s.27

¹⁶⁸ OS, s.28

dem Olav Kyrres frillesønn Magnus, Sigurd Munn, Håkon Herdebrei og Sverre Sigurdsson.¹⁶⁹ En anerkjent ættetilhørighet ga arverett til alle sønner. Etter Hallad Ragnvaldsson hadde vist seg som udugelig som Orknøyjarl, ga Ragnvald Orknøyene til sin yngste sønn Einar. Kong Harald Hårfagre ga Einar Ragnvaldsson jarletittelen.¹⁷⁰ Einar Ragnvaldssons mors foreldre hadde vært treller, men moren kan ikke selv ha vært trell. Da ville Einar ikke ble anerkjent som medlem av farens ætt.¹⁷¹ Det som telte var at Einar var en anerkjent sønn av Ragnvald Mørejarl. En anerkjent sønn var et anerkjent medlem av ætten tross fødsel utenfor ekteskap.¹⁷² Et uektefødt barnebarn av treller kunne bli jarl, når faren var jarl og anerkjente sønnen sin.

Sønnene til Einar Ragnvaldsson var Arnkel, Erlend og Thorfinn. Etter Erlends og Arnkels død var Thorfinn Einarsson jarl. Thorfinn Einarssons sønner arvet jarledømmet. Det er ingenting som tyder på en fellesregjering eller deling av jarledømmet mellom Thorfinn Einarssons fem sønner. Brødrene arvet jarledømmet av hverandre. Orknøyjarledømmet hadde etablert seg som eiendom av Ragnvald Mørejarls etterkommere. Thorfinn Einarssons sønner var fjerde generasjon av Orknøyjarler. Dermed hadde Orknøyjarledømmet bestått lengre enn de fleste islandske høvdingdømmer i fristatsperioden, som bare eksisterte i to til tre generasjoner.¹⁷³ De islandske høvdingdømmer, godord, ble sett som privat eiendom og underlå arvereglene, men kunne i tillegg selges, deles eller gies bort til personer som ikke tilhørte høvdingens slekt.¹⁷⁴ Reglene fra odelsretten gjaldt ikke for de islandske høvdingdømmer. For jordeiendom derimot gjaldt regler som minner om odelsretten og som beskyttet rettighetene til fremtidige arvinger.¹⁷⁵ Odelsretten begrenset mulighetene for å selge eller gi bort eiendom og sikret eiendommen for hele slekten.

Den kongelige linjen gjorde krav på odelsretten over det norske kongedømmet fra 900-tallet av.¹⁷⁶ En mer eller mindre fjern avstamning fra Harald Hårfagre skulle legitimere tronekrav for alle fremtidige kongsemner. Trøndelag var Ladejarlsslektens odelsland.¹⁷⁷ Orknøyjarledømmet kunne betraktes som Orknøyjarleslektens odel, men odelsretten begrenset seg til jarlenes nærmeste slektninger. Det sies eksplisitt at mennene fra Orknøyene helst ville tjene Thorfinn Einarssons sønner når nevøen til den døde Håvard Thorfinnsson prøvde å samle tropper mot Ljot Thorfinnsson.¹⁷⁸ En nærmere grad av slektskap var her altså

¹⁶⁹ Bagge, 1998, s.126; Sveaas Andersen, 1977, s.173, s.275; Kleven, 2001, s.122

¹⁷⁰ OS, s.29

¹⁷¹ Kleven, 2001, s.110; Hastrup, 1985, s.91

¹⁷² Hastrup, 1985, s.73

¹⁷³ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.59

¹⁷⁴ Byock, 1988, s.11, s.115; Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.95; Kleven, 2001, s.40, s.241; Hastrup, 1985, s.119

¹⁷⁵ Byock, 1988, s.176, 183; Hastrup, 1985, s.190

¹⁷⁶ Bagge, 1991, s.130; Sveaas Andersen, 1977, s.99

¹⁷⁷ Sveaas Andersen, 1977, s.104

¹⁷⁸ OS, s.35

avgjørende i kampen om jarledømmet. Å være nevø av en jarl var ikke nok for å kunne kreve jarledømmet så lenge det levde sønner og brødre av jarler. Islandske høvdingdømmer ble også arvet av nevøer og fjernere slektninger bare hvis det ikke fantes noen sønner, som kunne kreve arven.¹⁷⁹

Etter døden av alle sine brødre var Hlodvir den siste levende sønn av Thorfinn Einarsson og tok over styringen av Orknøyene. Sigurd Hlodvirsson var den eneste sønnesønn av Thorfinn Einarsson som fortelles om i *Orkneyinga Saga*. De nevnte nevøer av Håvard Thorfinnsson var barn av Håvards søstre.¹⁸⁰ Dattersønner av jarl Thorfinn Einarsson hadde tydeligvis svakere krav på jarledømmet enn sønnesønner. Det var hovedsakelig ekte og uekte fødte sønner av jarlene som kunne arve herredømmet på 900-tallet. Arvekrav baserende på slektskap gjennom mors siden skulle først to hundre seinere etablere seg.

Deling av jarledømmet mellom flere arvinger

Maktstrukturen og arvetradisjon viste på begynnelsen av 1000-tallet noen forandringer. Sigurd Hlodvirssons sønner Einar, Bruse og Sumarlide arvet jarledømmet etter farens død i året 1014 og delte det opp mellom seg. Før hadde jarledømmet vært udelt og ble regjert av bare en jarl om gangen. Det oppgis ingen bakgrunn for denne delingen. En grunn kan ha vært at det hadde utviklet seg flere mektige støttegrupper rundt forskjellige jarlsemner. Det er også mulig at befolkningstallet hadde økt så mye at det fantes nok potensial for flere jarler. Delt arv og felles regjering fantes også i Norge og på Island. Fra midten av 1000-tallet ble det norske kongerike ofte delt mellom to eller flere konger. Samkongedømmets grunnlag var den overnevnte tradisjonelle oppfatningen om det norske kongerike som odel av Harald Hårfages ætt, der alle mannlige etterkommere hadde arverett.¹⁸¹ På Island kunne i fristatsperioden høvdingdømmer bli arvet av flere berettigete sønner i fellesskap.¹⁸²

Thorfinn Sigurdsson var med sine fem år for ung for å gjøre noe arvekrav gjeldende, da faren Sigurd Hlodvirsson hadde døde i året 1014. Men Thorfinn fikk av sin morfar, den skotske kongen Malcolm II, provinsene Caithness og Sutherland med den tilhørende jarletittel.¹⁸³ Thorfinns farfar Hlodvir og hans farfars brødre Skule og Ljot hadde vært jarler i Skottland. Sigurd Hlodvirsson forsvarte selv Caithness mot andre skotske jarler etter Hlodvirs død. Dette tyder på at arveretten var godt etablert for Orknøyjarlene i Caithness, da Thorfinn Sigurdsson ble kong Malcolms jarl. Thorfinns halvbror Einar Sigurdsson hevdet at Caithness

¹⁷⁹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.100

¹⁸⁰ OS, s.34

¹⁸¹ Sveaas Andersen, 1977, s.168

¹⁸² Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.98-99

¹⁸³ OS, s.38

og Sutherland hadde vært del av Sigurd Hlodvirssons jarledømme og nektet å gi Thorfinn en del av Orknøyene etter Sumarlíde Sigurdssons død. En jevn deling mellom arveberettigete etterkommer var et viktig aspekt av arveretten. Islandske arveregler fastsatte, at alle legitime og likestilte arvinger skulle få en like stor andel.¹⁸⁴ Det er veldig tvilsomt, at de skotske provinsene formelt skulle være en del av Orknøyjarledømmet, og de kunne derfor ikke regnes som en del av arven. Caithness var et uavhengig jarledømme. Som sønn av Sigurd Hlodvirsson hadde Thorfinn rettmessig krav på en andel av Orknøyjarledømmet. Det godtok Einar Sigurdsson ikke og tok to tredeler av Orknøyene.

Det gies ikke uttrykk for at bøndene hadde noen innflytelse på delingen av jarledømmet. Det nevnes ikke noen forsamling der folket ytret sitt samtykke. Når Einar Sigurdsson tilegnet seg Thorfinns tredjedel av Orknøyjarledømmet, kunne det sikkert oppfattes som stridende mot gjeldende arvelover. Samfunnets arveregler var da ikke tilstrekkelig for å sikre arvefølgen. Thorfinn Sigurdsson måtte selv kjempe for arven sin og fikk seinere en tredel av Orknøyene gjennom å true med styrker fra Caithness. Med sine egne styrker sørget Bruse Sigurdsson for at det ikke endte med kamp mellom Einar og Thorfinn. Bruse var overbevist om at Thorfinn hadde berettiget krav på en tredel av Orknøyene.¹⁸⁵ De skotske provinsene nevnes ikke lenger i denne sammenhengen. Det viser at Einar Sigurdssons tidligere nektelse av Thorfinn Sigurdssons arvekrav ikke hadde noen rettslig grunnlag.

Einar og Bruse Thorfinnsson skulle forene sine deler av jarledømmet til et fellesrike, som den andre skulle arve i tilfelle enten Einar eller Bruse skulle død uten rettmessig arving. Den personlige avtalen mellom Bruse og Einar måtte ha hatt minst like stor rettslig vekt som Thorfinns arverett, eller jarlene Bruse og Einar hadde en sterk nok politisk posisjon for å disponere til jarledømmet på denne måten. Avtalen mellom jarlene Bruse og Einar kunne føre til en ujevn deling av Orknøyene, noe som ville skjære ned på Thorfinn Sigurdssons rettigheter. Når Einar Sigurdsson døde uten barn, måtte det komme til strid mellom Bruse og Thorfinn, da Bruse Sigurdsson plutselig eide to tredeler av Orknøyjarledømmet, og Thorfinn Sigurdsson bare en tredel.¹⁸⁶ Bruse Sigurdsson oppfattet Einars del av jarledømmet som sin rettmessige arv. I den kommende konflikten med Thorfinn Sigurdsson, dattersønn av den skotske kongen, søkte Bruse Sigurdsson hjelp hos den norske kongen Olav Haraldsson, men kong Olav Haraldsson mente at jarledømmet slett ikke var jarlefamiliens personlig eiendom. Det var etter Olav Haraldssons mening ikke en gave fra kong Harald Hårfagre, men et len. Olav Haraldsson hadde i 1015 gjort krav på det norske riket som sin odel på grunn av

¹⁸⁴ Miller, 1990, s.128; Hastrup, 1985, s.82

¹⁸⁵ OS, s.41

¹⁸⁶ OS, s.44

avstamning fra Harald Hårfagre.¹⁸⁷ Hvis Orknøyene hadde vært eiendom av kong Harald Hårfagre, kunne Olav Haraldsson kreve for seg noen arveretter på Orknøyjarledømmet. Seinere forlanget Olav Haraldssons halvbror Harald Hardråde deling av kongedømmet basert på odelsrett.¹⁸⁸ Odelskravet, som gjaldt Norge, handlet om riksstyring og kongeverdigheten.

Den Norske kongens krav på overherredømmet og eiendom på Orknøyene

Overherredom var ikke likebetydende med eiendomsrett, noe som viser seg når Olav Haraldsson gjorde krav på Orknøyjarledømmet. Kong Olav Haraldsson greide å tvinge både Bruse og Thorfinn Sigurdsson til å underkaste seg. Med dette ble kongen jarlenes overherre, men Olav Haraldsson eide ikke dermed Orknøyene. Det blir svært tydelig når kongen krever Einar Sigurdssons tredel av jarledømmet som kompensasjon for at Einar drepte en av Olav Haraldssons menn.¹⁸⁹ Kongen ga Bruse og Thorfinn hver sin tredel av Orknøyene som len og krevde den tredje delen som sin personlig eiendom. Det fantes forskjellig kongelig autoritet over deler av jarledømmet. Kongen var vel klar over at han ikke uten videre kunne avsette den etablerte jarleslekten. Å tvinge jarlene til å underkaste seg når de oppholdt seg hos kongen, var lettere enn å etablere et krav på Orknøyene uten hjelp av jarleslekten. Også kongen måtte respektere samfunnets tradisjonelle arveregler. Olav Haraldsson hadde i hvert fall ikke makt til å kjempe mot den etablerte jarleslekten i deres eget jarledømme. Hvis kongene ikke hadde en særlig solid posisjon i Norge, kunne de ikke hevde noen krav på Orknøyene. Norske kongers innflytelse varierte veldig i *Orkneyinga Sagas* fortellinger. Det kan tolkes som en bekreftelse på at kongene manglet et rettmessig og anerkjent arvekrav på Orknøyjarledømmet. Norske kongenes begrensede makt og arvekrav på Orknøyene viste seg også seinere. Kongen Magnus Berrføtt gjorde sin sønn Sigurd til overherre over Orknøyene.¹⁹⁰ For å feste sin posisjon på Orknøyene satt kong Magnus Berrføtt jarlene Håkon Pålsson og Magnus Erlendsson i ledende stillinger i kongshirden, og ga Erlend Thorfinnssons datter Gunnhild som kone til Kol Kalesson, som var en av kongens lendmenn.¹⁹¹ Kongen måtte skape politiske allianser på Orknøyene, hvis han eller sønnen skulle utøve noen makt i jarledømmet. Norske konger kunne ikke uten videre feie bort en etablert jarlsslekt, som hadde bestått i sju generasjoner.

Arvefølgen på Orknøyjarledømmet var også avhengig av jarlsemnenes politiske posisjon. Thorfinn Sigurdsson regjerte over hele Orknøyjarledømmet etter at Bruse

¹⁸⁷ Sveaas Andersen, 1977, s.109

¹⁸⁸ Sveaas Andersen, 1977, s.147

¹⁸⁹ OS, s.47

¹⁹⁰ OS, s.82

¹⁹¹ OS, s.88

Sigurdsson var død. Bruses sønn Ragnvald hadde arvekrav på Orknøyjarledømmet og i tillegg kong Magnus Olavssons støtte. Ragnvald Bruseson fikk fra kong Magnus jarletittelen og Einar Sigurdssons tredel av Orknøyene, som kong Olav Haraldsson hadde gjort krav på som sin personlige eiendom. Ragnvald Bruseson arvet en tredel av jarledømmet direkte fra sin far og ville dermed eie to tredeler av Orknøyjarledømmet.¹⁹² Thorfinn Sigurdsson godtok dette krav bare fordi han trengte hjelp i kampen mot irene og hebriderne. Når Thorfinn Sigurdsson hadde en sterkere politisk posisjon, nektet Thorfinn å anerkjenne kongens krav på Einars tredel av Orknøyene og dermed at Ragnvald holdt delen i len fra kongen. At kong Olav Haraldsson hadde tvunget Bruse og Thorfinn til å gi opp Einars del oppfattet Thorfinn ikke som rettmessig.¹⁹³ Thorfinn Sigurdsson ville tvinge frem en ny deling av jarledømmet med makt. Thorfinn Sigurdssons varierende politiske og militære makt påvirket en varierende utlegning av eiendoms- og arveretter.

Ragnvald Bruseson tapte først kampen om jarledømmet tross støtte fra den norske kongen. Derfor fikk Thorfinn Sigurdsson kontroll over hele jarledømmet. Men Ragnvald Bruseson slo overraskende tilbake og lot Thorfinns hus brenne. Etterpå var han i den tro at hans onkel hadde brent inne og var død.¹⁹⁴ Etter denne begivenheten reiste Ragnvald Bruseson rundt på Orknøyene og underla seg hele jarledømmet. Det virker som om Ragnvald Bruseson måtte sikre sitt suverenitetskrav personlig ved å knytte nye bånd til Thorfinn Sigurdssons tidligere tilhengere og få bøndenes formelle godkjenning. I motsetning til dette hadde islandske høvdinger i det 11. århundre vanligvis arvet farens personlige bånd til tilhenger og allierte.¹⁹⁵ Dette kunne resultere i politisk stabilitet, men i realiteten ville en mektig høvdings død hurtig medføre forandringer i den politiske situasjon.¹⁹⁶ Like overraskende som Ragnvald Bruseson hadde slått Thorfinn Sigurdsson, slo Thorfinn tilbake. Ragnvald ble drept og Thorfinn Sigurdsson ble aleneherker på Orknøyene og de andre territoriene han hadde vunnet.¹⁹⁷ Ragnvald Bruseson var uten etterkommer, og kong Magnus Olavsson hadde ikke makten til å hindre Thorfinn Sigurdssons å ta makt over hele jarledømmet, også delen som de norske konger hadde gjort krav på. Derfor hadde Thorfinn Sigurdssons etterkommer arvekrav på hele Orknøyjarledømmet.

¹⁹² OS, s.58

¹⁹³ OS, s.63

¹⁹⁴ OS, s.69

¹⁹⁵ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.97

¹⁹⁶ Meulengracht Sørensen, 1977, s.66

¹⁹⁷ OS, s.74

Thorfinn Sigurdssons etterkommer videreførte jarlsslekten

Pål og Erlend Thorfinnsson arvet Orknøyjarledømmet uten å dele det. Thorfinn Sigurdssons to sønner var de eneste arvingene. Fetteren Ragnvald Bruseson hadde ingen brødre og falt uten å ha noen sønner. Heller ikke jarl Einar Sigurdsson hadde noen barn.¹⁹⁸ Det fortelles ikke noe i *Orkneyinga Saga* om at Einar Sigurdsson eller Ragnvald Bruseson hadde vært gift eller hadde friller for å avle etterkommere. En mulig forklaring er at jarlene ville danne familier først når de var rike og mektige nok til å slå seg til ro. Dog er det rart at jarlene Einar Sigurdsson og Ragnvald Bruseson ikke hadde bygget opp noen ekteskapsallianser. Ved siden av utvidelsen av støttegruppen tjente ekteskap til at familien fortsatt besto. Thorfinn Sigurdssons ekteskap hadde resultert i to arvinger og Thorfinn Sigurdsson var forfaren for alle seinere Orknøyjarler. Det var ikke første gang jarleslekten ble videreført gjennom bare en av flere brødre. Thorfinn Sigurdssons oldefar Thorfinn Einarsson hadde vært en av tre brødre, men den eneste som hadde fått arvinger. Intriger og kamper mellom Thorfinn Einarssons sønner forhindret også at Hlodvir Thorfinnssons brødre fikk noen etterkommer. Før jarlene Pål og Erlend Thorfinnsson fantes det bare en kontinuerlig linje i jarleslekten. Det er mulig at noen jarler hadde flere sønner enn bare de som nevnt i sagaen. Barsedaudlighet kan være en årsak for at det ikke fortelles om flere arvinger. Dessuten kan det ha vært mulig at noen jarler bare hadde døtre, som ikke hadde noen arverett. I de norrøne samfunn ble mannlige arvinger alltid prioritert.¹⁹⁹ På Island kunne kvinner arve godord, men ikke representere det i det offentlige politiske livet, der kvinner ikke deltok aktivt.²⁰⁰ Mangel på offentlig politisk aktivitet forklarer at kvinner var utelukket fra tronefølgen i kongedømmet og jarldømmet. Arving gjennom mors ætt ble først seinere innført.

Etter jarlene Pål og Erlend Thorfinnssons død overtok Håkon Pålsson makten på Orknøyene. Håkon Pålsson fikk jarletittelen og styringen over jarledømmet fra de norske konger.²⁰¹ Erling Erlendsson var allerede død. Da var det bare Magnus Erlendsson som kunne utfordre Håkon Pålsson. Magnus Erlendsson gjorde sin rett gjeldende på Orknøyene. Bøndene der ville gjerne ha Magnus som jarl.²⁰² Først ville Håkon Pålsson nekte å godkjenne kravet fra fetteren sin. Men Magnus Erlendsson hadde god støtte på Orknøyene. Når Magnus Erlendsson fikk jarletittelen fra kong Øystein Magnusson ble jarledømmet delt mellom Håkon Pålsson og Magnus Erlendsson. Bøndenes godvilje og støtte fra mange venner og frender hadde minst like stor betydning som kongens utnevning. Bøndenes oppfatning er her i hvert

¹⁹⁸ OS, s.41

¹⁹⁹ Hastrup, 1985, s.82; Kleven, 2001, s.61, s.87; Sawyer, 1999, s.58; Miller, 1990, s.144, s.150

²⁰⁰ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.101; Byock, 1988, s.134

²⁰¹ OS, s.88

²⁰² OS, s.88

fall nevneverdig for sagaforfatteren. Både popularitet og rettmessig arvekrav var forutsetninger for arvefølge i jarledømmet. Det fortelles i *Orkneyinga Saga* at høvdinger i Håkon Pålssons følge var imot et oppdelt jarledømme og tvang Håkon Pålsson til å la fetteren drepe.²⁰³ Bestrebelse for aleneherkap fantes også i det norske verdslige og geistlige aristokratiet etter 1130.²⁰⁴ Fordi Magnus Erlendsson, tross ekteskap, var barnløs kunne Håkon Pålsson overta styringen av hele jarledømmet. En god administrasjon sørget for Håkon Pålssons stigende popularitet. Orknøybefolkningen ville bare ha Håkon Pålsson og hans etterkommere som jarler.²⁰⁵ Popularitet var ikke det mest stabile maktgrunnlaget.

Håkon Pålsson hadde to frillebarn, som het Harald og Margaret. En annen sønn av Håkon het Pål.²⁰⁶ Det sies ingen ting om Pål Håkonsson var født innenfor ekteskap. Begge sønner fikk en halvpart av jarledømmet etter Håkon Pålssons død. Det hadde tydeligvis ingen betydning for arveretten å være ektefødt eller ikke. Harald Håkonsson døde under mystiske omstendigheter. Pål Håkonsson overtok hele jarledømmet til tross at Harald hadde en sønn, Erlend. For dette hadde Pål Håkonsson samtykke av alle bønder, som det sies i *Orkneyinga Saga*.²⁰⁷ Det fantes flere slektninger av Harald Håkonsson som mente at de hadde krav på Haralds arv. Likevel ble Pål Håkonsson formelt alenejarl. En sterk posisjon i jarledømmet gjorde det mulig for Pål Håkonsson å nekte andre arvekrav. Det listes opp flere menn som var i mer eller mindre grad i slekt med jarlene. Mange av dem hørte til Pål Håkonssons venner og følgemenn. I flere eksempler stammer de på morslinjen fra jarlene.²⁰⁸ Selv om disse ble ansett som av høy sosial rang, rettferdiggjorde det ikke noen om å arve jarledømmet. Helt fram til Pål Håkonssons regjeringsperiode på 1120- og 1130-årene var det bare sønner av jarler som kunne arve jarledømmet. Først deretter ble med Ragnvald Kale Kolsson og Harald Maddadarson noen dattersønner av tidligere jarler arvinger av jarledømmet.

De første jarler som arvet gjennom morssiden

Kale Kolsson var sønn av Erlend Thorfinnssons datter Gunnhild og den norske lendmann Kol Kalesson. Kale Kolsson fikk jarletittelen, navnet Ragnvald og halvparten av Orknøyene fra kong Sigurd Magnusson. Kong Harald Gille bekreftet seinere denne gaven. Men kongens støtte var ikke tilstrekkelig for å få Pål Håkonsson til å gi opp halvparten av jarledømmet. Pål Håkonsson nektet å overlate til Ragnvald Kale delen av Orknøyene på samme måten som Pål

²⁰³ OS, s.94

²⁰⁴ Sveaas Andersen, 1977, s.276

²⁰⁵ OS, s.97

²⁰⁶ OS, s.98

²⁰⁷ OS, s.100

²⁰⁸ OS, s.102

hadde nektet å dele arven med andre nevøer tidligere.²⁰⁹ Ragnvald Kale mente at jarledømmet var hans rettmessige arv. Siden arveretten og støtte fra den norske kongen ikke var nok, søkte Ragnvald hjelp hos sin onkel, den døde Hellige Magnus.²¹⁰ Religiøse aspekter ble knyttet til arveretten. Ragnvald Kale lovte å bygge en kirke for den Hellige Magnus hvis han fikk vinne sitt jarldømme. Dette ville gi Ragnvald Kale stor grad av legitimasjon hvis han seiret over Pål Håkonsson. Det ville være et tegn fra den hellige jarlen Magnus på at Ragnvald Kale hadde guddommelig hjelp. Guddommelig bistand kunne være en viktig styrke. Henvi­sing til Ragnvald Kales arv fra den Hellige Magnus tiltrakk ikke Orknøyenes bønder. Men det sikret hans herredømme i tilfelle av en mindre fullstendig seier over Pål Håkonsson. Guddommelig støtte var i norsk og orknøysk maktpolitikk et viktig propa­gandamiddel. Kong Sverre Sigurdsson var blant flere norske konger, som påberopte seg å være utvalgt av Gud.²¹¹ Også små seire ville vise Guds velvilje. Ellers ville det ha vært nødvendig for Ragnvald Kale å slå Pål Håkonsson fullstendig, for å vise sin makt og få Orknøymennene på sin side.

Demonstrasjon av styrke tiltrakk viktige støttespillere også i den norske maktpolitikken.²¹² Politisk og militær suksess var god legitimasjon for krav om herredømme. Å være dattersønn av jarl Erlend Thorfinnsson var ikke tilstrekkelig for en solid maktbase på Orknøyene. Heller ikke norske kongsemner hadde det lett når de bare var dattersønner av konger.²¹³ Magnus Erlingsson kunne bli konge bare på grunn av sin mektige far Erling Skakkes kloke politikk. Magnus Erlingsson var en ekte født sønn av kongedatteren Kristin, men tapte kampen mot den uekte fødte Sverre Sigurdsson. Sverre Sigurdssons krav ble støttet av gamle ideer om arverett, der alle sønner hadde arvekrav uansett om de var ekte født eller ikke. Den gamle retten kolliderte med nye kirkelige arveregler som krevde at arvingen var ektefødt. Nytt var det at kongene og jarler kunne arve gjennom morsiden, så lenge hun var barn av en jarl eller konge. Vanskeligheter som Magnus Erlingsson og Ragnvald Kale hadde, viser at de nye arveregler ikke hadde slått rot enda. Fortsatt fantes det uekte fødte sønner som kunne bli konge eller jarl. De gamle tronfølgerlovene var fortsatt fast forankret i folks sedvane.²¹⁴ Dette gjaldt i Orknøyjarledømmet i samme grad som i det norske kongerike på slutten av 1100-tallet.

Arveretten gjennom mors siden begynte å etablere seg og flere dattersønner av jarler ble jarler. Når jarl Pål Håkonsson hadde forsvunnet, vendte mange tidligere tilhenger av Pål

²⁰⁹ OS, s.118

²¹⁰ OS, s.130

²¹¹ Bagge, 1998, s.51

²¹² Bagge, 1991, s.93

²¹³ Bagge, 1991, s.130

²¹⁴ Helle, 1996, s.57

seg til Ragnvald Kale for beskyttelse.²¹⁵ Men mange mektige menn ville forbli lojale mot Pål Håkonsson så lenge det ikke var sikkert at jarlen var død. Pål Håkonssons søster Margaret sørget for at han døde, da hun ville hjelpe sin egen sønn Harald Maddadarson til å nå makten i jarledømmet. Med hjelp av høvdinger og biskoper fra Skottland og Orknøyene kom det til en deling av jarledømmet mellom Ragnvald Kale og Harald Maddadarson.²¹⁶ Harald Maddadarson var etter Ragnvald Kale den andre jarlen som ikke hadde arvet jarledømmet fra sin far, men sin morfar. Begge jarlene var ektefødte. De tradisjonelle arvereglene hadde altså endret seg og kirken spilte en viktig rolle i kampen om jarledømmet. Magnus Erlingsson var den første norske kongen som ble kronet av erkebiskopen, og tronfølgerlovene ble først nedskrevet under Magnus Erlingsson.²¹⁷ Lovene skulle bestemme at den eldste ektefødte sønnen ville ha førsterett på kongeverdigheten, noe som kalles primogenitur. Men kirkens legitimering kunne ikke hindre at Sverre Sigurdsson med suksess krevde kongetronen tross en fødsel utenfor ekteskap. Personlige kvaliteter, som for eksempel strategisk talent og gode lederegenskaper, var enda på andre halvdel av 1100-tallet en avgjørende faktor i maktkampen i lignende grad som kongelig avstamning.

På det europeiske kontinent hadde patrilineære arveregler utviklet seg fra begynnelsen av 1000-tallet og tendenser fantes også i Norge.²¹⁸ Ætten ville da videreføres patrilineært gjennom mannlige slektninger. Patrilineær arving hadde hovedsakelig betydning for konger og aristokrater for å forhindre en oppsplitting av arven.²¹⁹ Den lovfestete primogenitur var ikke etablert i praksisen før 1200-tallet, verken i Norge eller Orknøyene. Innenfor tronefølge i denne tiden var uekte fødte sønner fortsatt likestilt med ekte fødte sønner innefor ekteskap.²²⁰ I det 13. århundre påvirket europeisk innflytelse på Island etableringen av primogenitur.²²¹ Arveregler forandret seg i flere nordiske samfunn i løp av 1200-tallet under europeisk innflytelse.

Da Ragnvald Kale forlot Orknøyene i en periode for å dra til det Hellige Land, overlot Ragnvald Kale full autoritet til Harald Maddadarson, men ikke uten å spørre de ledende menn om støtte for Harald.²²² Erlend, sønn av Harald Håkonsson, nyttet Ragnvalds fravær til å fremme krav på jarledømmet. På Orknøyene hadde Erlend Haraldsson ikke sett noen muligheter så lenge Ragnvald Kale personlig utøvde makten. Den norske kong Øystein

²¹⁵ OS, s.140

²¹⁶ OS, s.143

²¹⁷ Helle, 1996, s.60

²¹⁸ Hansen, 1999, s.45

²¹⁹ Hansen, 1999, s.45; Meulengracht Sørensen, 1977, s.35

²²⁰ Kleven, 2001, s.122

²²¹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.96

²²² OS, s.164

bestemte at Erlend Haraldsson skulle få delen som Erlends fetter Harald Maddadarson regjerte over.²²³ Med mektige høvdingers støtte og bøndenes samtykke ble Erlend Haraldsson jarl over hele Orknøyene fram til Ragnvald Kale ville være tilbake fra sin pilegrimsreise.²²⁴ Samfunnets mening var her en avgjørende faktor. Erlend Haraldsson sikret seg samfunnets støtte på en forsamling av alle orknøyske bønder i Kirkwall. Da Ragnvald Kale hadde overgitt jarleautoriteten til Harald Maddadarson skjedde det også på en stor forsamling. Jarlene trengte ikke bare høvdingenes støtte, men også samtykke fra landets frie bønder. Dette er en parallell til hyllingstingene for norske konger. Norske konger hadde reist rundt i landet til de forskjellige tingene å få bøndenes støtte.²²⁵ Først etter dette valget var tronefølgen rettmessig.²²⁶ Det er mulig at hyllingen var bare en formell akt, men viser at bøndene hadde en ikke uviktig posisjon i samfunnet.

På midten av 1100-tallet hadde vekslende maktforhold innflytelse på arvefølgen i sterkere grad enn lover og sedvaner for arveretten. Ragnvald Kale og Erlend Haraldsson delte jarledømmet mellom seg og skulle sammen forsvare det mot Harald Maddadarson, tross at alle tre jarlsemne hadde rettmessige krav på jarledømmet. Seinere ble Erlend Haraldsson drept i kamp mot Ragnvald Kale og Harald Maddadarson.²²⁷ Da Ragnvald Kale ble drept, var Harald Maddadarson i realiteten alenejarl, men måtte kjempe for det. Ragnvald Kales dattersønn var Harald den unge. Av kong Magnus Erlingsson fikk Harald den unge jarletittelen og halvparten av Orknøyene.²²⁸ Harald den unge hadde legitime arvekrav gjennom morfar Ragnvald Kale. Arveretten for dattersønner av jarler hadde altså etablert seg så vidt at Harald den unge kunne delta i kampen om jarledømmet. Men Harald den unge måtte kjempe om arven og tapte. Som ofte før var godkjenning fra den norske kongen ikke den avgjørende faktoren i den orknøyske politiske kulturen. Jarlemakten vant bare den kandidaten som kunne konstatere arverett og hadde militær og politisk suksess.

Oppsummering

Orknøyjarledømmet ble i hele perioden av *Orkneyinga Saga* arvet av menn, som var etterkommere av Ragnvald Mørejarl, bortsett fra Ragnvalds bror Sigurd og nevø Guthorm. En anerkjent tilhørighet til jarlsslekten ga et berettiget arvekrav til alle mannlige ætlinger. Det inkluderte også sønner, som ble født utenfor ekteskap. Både i Norge og Orknøyjarledømmet

²²³ OS, s.186

²²⁴ OS, s.187-188

²²⁵ Bagge, 1991, s.131; Bagge, 1998, s.171; Sveaas Andersen, 1977, s.146, s.275

²²⁶ Helle, 1996, s.60

²²⁷ OS, s.198

²²⁸ OS, s.218

hadde uekte fødte sønner muligheten til å få makt og styring over riket. Graden av slektskap påvirket arveretten. På grunn av rettslige krav fra flere jarlsemner, kom det ofte til konflikter og alvorlige kamper om jarlemakten. Uten berettiget arvekrav var det umulig å samle tilhenger og støtter for å kunne tvinge gjennom herskapskrav.

I de første generasjoner av Orknøyjarlsslekten regjerte bare en jarl om gangen. Senere kunne arven bli delt mellom flere slektninger. I noen tilfeller regjerte to jarler sammen. En forandring fra enherredømme til riksdeling fantes på 1000-tallet også i det norske kongedømmet. Jevn oppdeling av rikene krevdes på samme måten som en jevn oppdeling av materiell eiendom og jordeiendom.

Bondesamfunnets mening, høvdingers tilhengerskap og kongenes støtte hadde forskjellig stor grad av betydning i forskjellige fortellinger fra *Orkneyinga Saga*. Folkets samtykke var i flere tilfeller nevneverdig for sagaforfatteren. Avhengig av egen maktposisjon og tilhengergruppen, kunne noen jarler i en viss grad ignorere andre slektingers arverett eller kongelige krav om eiendomsrett på Orknøyjarledømmet. Orknøyene var tydelig jarleslektens eiendom, men bare politisk eller militært sterke ætlinger kunne gjør sin rett gjeldende. De norske konger måtte respektere jarleslektens arverett.

Arveretten forandret seg i liten grad fra cirka 900 til 1200-tallet. Arveretter for alle uekte og ekte fødte mannlige etterkommer var dypt forankret i samfunnets sedvaner. Sønner av jarlsdøtre fikk først fra 1100-tallet muligheten å etterfølge sin morfar som jarl. Reglene for arv av jarledømmet har mange paralleller med de tradisjonelle tronfølgerregler i Norge. Bestrebelse for innføring av primogenitur, som fantes i kongeriket, nevnes ikke i *Orkneyinga Saga*. Tronfølging var sterkere lovfestet og reglementert i det norske kongedømmet enn i Orknøyjarledømmet på begynnelsen av det 13. århundre.

Kapittel 6: Sammenhengen mellom politikk og religion

Innledning

For Orknøyjarlenes maktkamper var et ideologisk grunnlag like viktig som et rettmessig arvekav. Tro og religion preget vikingtidens og middelalderens ideologi og mentalitet. Derfor hadde religiøse aspekter sterk påvirkning på politikk. En rekke fortellinger fra *Orkneyinga Saga* kan illustrere sammenhengen mellom religion og politisk kultur på Orknøyene. Sagaens tidsperiode var preget av innføringen av kristendommen. Kristningen kunne medføre sosiale og politiske forandringer i samfunnet. Med kristningen mener jeg her den offisielle innføringen av kristendommen i forbindelse med lovfesting. Den kristne troen hadde ofte vært utbredt allerede før det offisielle religionsskiftet.

En religiøs betinget særstilling av jarlene i Orknøyenes samfunnet skal være hovedtema i dette kapitlet. Jeg vil undersøke hvorvidt en sakral posisjon kunne legitimere herskerkrav. Siden *Orkneyinga Saga* beretter om hedenske og kristne jarler, kan fortellingene vise i hvor stor grad jarlenes religiøse betydning var preget av kontinuitet eller forandringer i en periode preget av religionskifte. Dyrking av Orknøyjarler som helgener kan ha paralleller til helgenkulten rund norske kong Olav Haraldsson. Jeg vil se nærmere på kristne kongeideal og om de også kan anvendes på Orknøyjarlenes regjering.

Etableringen av kirkeorganisasjonen hadde i middelalderen administrativ betydning. Grunnleggingen av et orknøysk bispedømme viser graden av organisasjon og sentralisering av kirkeapparatet i Orknøyjarledømmet. Jarlenes medvirkning i etableringen og organisering av kirken, kan understreke den politiske betydning av religiøse institusjoner. Jeg vil se på sammenheng mellom verdslig og geistlig sentralisering, som ytrer seg i sammenlegging av politiske maktsentre, kirke- og helgenkultsentre.

Orknøyjarlenes mytiske opphav og dyrking av hedenske guder

Orknøyjarlene hevdet å avstamme fra mytiske skapelser.²²⁹ Som stamfar nevnes Fornjot og Fornjots sønner het Hlér eller Ægi, Logi og Kári. Forfedrenes navn tyder på sammenheng med naturkrefter og tilhørighet til jotunverden. Jotun representerte en ukontrollert og overnaturlig verden, som sto i motsetning til gudenes ordning.²³⁰ Fornjot nevnes som konge av Finland og Kvenland. De fjerne regioner kan sees som synonym for det fjerne og ville Utgard. Forfedrene til Mørejarlene var ikke guder men likevel skikkelser med overnaturlige

²²⁹ OS, s.23

²³⁰ Hastrup, 1985, s.143, 148, 151

krefter. Det fantes mytiske vesener av ulik status og med forskjellige funksjoner.²³¹ Gro Steinsland har undersøkt en religiøs bakgrunn for kongeideologi i flere verker, og anser avstamning fra guder og jotner som et sentralt aspekt i norrøn kongeideologi.²³² En mytisk avstamning ga konger og jarler en særstilling i samfunnet. Slekten av konger og jarler var et bindeledd mellom den overnaturlige verden og menneskenes verden. Gjennom herskeren ble et religiøst senter av samfunnet personifisert.

De ledende norske herskerslekter, Ladejarlsætten og kongsætten, førte sin avstamning tilbake til Odin og Frøy. Frøy var en mytisk modell for konger og ble knyttet til sakralkongedømmet.²³³ Sakralkongedømmet ble ikke først innført med kristne kongeideal. Steinsland henviser til at den sakrale herskermakt i førkristen tid er et omstridt tema innenfor forskning.²³⁴ Jeg oppfatter myter om avstamning fra hedenske guder og jotun som indisium for at sakrale elementer hadde en førkristen tradisjon. De kristne sagaforfatterne ville ikke tilknyttet kongeslekten til hedenske mytiske skapninger, hvis ikke slike overleveringer var forankret i den norrøne kulturarven. Forsøk på å gjøre hedenske guder til mennesker og ta fra dem guddommeligheten kunne ha vært motivasjon for å forbinde herskerslekter med hedenske guder. En høy sakral stilling av menneskelige hersker med avstamning fra guder og jotun måtte ikke bety at de mytiske skikkelser mistet sin guddommelighet. Mytene gir ikke inntrykk at herskerne var likestilt med guder og jotun, selv om konger og jarler sto over alminnelige mennesker. Herskerættene ville ikke uten grunn hevde en sakral genealogi. En hellig slektshistorie ga autoritet og legitimasjon for herskermakt.²³⁵ Konger sto i en mellomposisjon i det hierarkiske vertikale forholdet mellom guder og mennesker.

Den mytiske avstamning av noen jarleslekter viser at ikke bare konger hadde en sakral posisjon i samfunnet i hedensk tid. Også jarler kunne hevde en lignende sakral legitimasjon for maktkrav som konger. Jarler og konger hadde spesiell lykke de arvet fra sine mytiske forfedre, og overnaturlige evner var forbundet med kongelig blod.²³⁶ Forbindelser mellom guder og jotunkvinner ble oppfattet som et hellig bryllup, en hierogami.²³⁷ I polariteten mellom aser og jotner ligger et dynamisk skapningspotensial som var grunntrekket i hierogami – myter.²³⁸ Den typiske forbindelsen mellom en gud og en jotunkvinne mangler i Mørejarlens forfedrekult. Dette kan tyde på en lavere status av Mørejarlslekten enn av

²³¹ Sveaas Andersen, 1977, s.187

²³² Steinsland, 1989, s.7

²³³ Steinsland, 2000, s.51-52

²³⁴ Steinsland, 2000, s.181

²³⁵ Steinsland, 2000, s.182

²³⁶ Helle, 1996, s.232; Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.187

²³⁷ Steinsland, 2000, s.51

²³⁸ Steinsland, 1989, s.13

kongeslekten og Ladejarlsætten. Det utelukker, etter min mening, ikke at Mørejarlene og de derfra avstammende Orknøyjarler hadde en sakral betydning.

En av forfedrene til Ragnvald Mørejarl het Thorri og det fortelles at Thorri holdt offerfest hver midtvinter. De verdslige herskere fungerte som religiøse ledere, noe som var et aspekt av aristokratens lederstilling i samfunnet. Steinsland påstår at jarler og konger ikke var noen øverste kultleder.²³⁹ I *Orkneyinga Saga* sies det ikke noe om Thorri var en lokal eller overregional kultleder. Thorri kan innordnes som en historisk skikkelse isteden for en mytisk skapning. Overgangen fra mytiske jotun til en historisk konge hadde vært flytende. Som i andre herskergenealogier fantes ingen klar skillelinje mellom mytiske og historiske forfedre.²⁴⁰ Forfedrene av jarler og konger kunne ha overnaturlige krefter, selv når de ikke lenger tilhørte direkte gudenes eller jotnens verden. Thorris sønn Nor hadde mektige magiske evner.²⁴¹ Nor var svoger av kongen Hrolf fra Bjarg som var sønn av kjempen Svadi. Den nevnte Bjarg tilhørte en annen småkongeslekt, som like som Mørejarlsslekten hevdet mytisk avstamning. De i *Orkneyinga Saga* nevnte småkonger hadde en sakral betydning som bindeledd mellom menneskene og guder, både gjennom sin mytiske avstamning og rolle som ritualledere.

Einar Ragnvaldsson oppfylte idealet om herkomst fra forskjellige sosiale grupper fordi morens foreldre hadde vært slaver. Det er en parallell til hierogami – myten om bryllup mellom guder og jotunkvinner. Forbindelser tvers over sosiale grenser var preget av polare spenninger som bar potensial for å avle typiske helteskikkelser.²⁴² Opprettholdning av orden var en av heltens oppgaver. Einar Ragnvaldsson var seierrik mot herjende vikinger og hevnet drapet av faren Ragnvald Mørejarl. Jarlen, like som konger, skulle sørge for samfunnets orden og velvære. Einar var ikke Ragnvald Mørejarls eneste frillesønn, men den eneste der moren forbindes til trellegruppen. Statusforskjellen fremheves svært tydelig, noe som tyder på at Einar Ragnvaldsson ble sett som en ideell hersker med hensyn til hierogami – myten. Bare den tragiske og skjebnerike død, som Steinsland henviser til, mangler i fortellingen om Einar Ragnvaldsson.

De første Orknøyjarlene dyrket hedenske norrøne guder. For jarlene var herskerguden Odin mest attraktiv. Einar jarl Ragnvaldsson beskrives som enøyd, som var et kjennetegn for Odin.²⁴³ Tross at Einar bare så med et øye kalles han den mest skarpsynte. Som takk for seieren mot kongesønnen Halvdan Haraldsson tilegnet Einar Ragnvaldsson Halvdans lik til

²³⁹ Steinsland, 2000, s.66

²⁴⁰ Steinsland, 1989, s.361

²⁴¹ OS, s.24

²⁴² Steinsland, 1989, s.176, s.445

²⁴³ OS, s.29

Odin.²⁴⁴ Einar Ragnvaldsson dyrket Odin antagelig mer enn andre guder. Odins kjennetegn i form av ett øye tyder på en spesiell forbindelse mellom jarl Einar Ragnvaldsson og gudekongen Odin. Odin representerte herredømmet i sammenheng med krigs- og krisetider.²⁴⁵ Einar Ragnvaldssons jarledømmet var preget av kamper mot herjende vikinger og konflikt med norske kongesønner. Da er det nærliggende at Odin ble dyrket av jarlen. Det finnes nesten ingen bevis for dyrkelse av Odin på Island.²⁴⁶ I det islandske samfunnet fantes det ingen mektige jarler eller konger. For de islandske krigerske bøndene var Tor hovedguiden.

Innføringen av kristendommen i jarledømmet

I *Orkneyinga Saga* antydes dyrking av Odin i jarledømmets kristningsfase, på slutten av 900-tallet. Moren til jarl Sigurd Hlodvirsson behersket trolldomskraft og laget et magisk banner for hennes sønn Sigurd.²⁴⁷ Flagget var brodert med en ravn. Det var et tydelig symbol for Odin. Ravnsbanneret ga Sigurd seier, men betydde død for den som bar banneret. Det er Odins domener, seier og død, som hadde betydning for jarlen. Morens trollkunst sto også i sammenheng med Odins virksomhet. Sigurd Hlodvirsson brukte fortsatt ravnsbanneret etter at han ble omvendt til kristendommen. Jarlen ble tvunget av Norges misjonskonge Olav Tryggvasson til å la seg døpe og å hylle Olav Tryggvasson som sin konge.²⁴⁸ Her vises tydelig den religiøse og politiske motivasjonen for kristningen. Konverteringen av jarl Sigurd Hlodvirsson skulle sikre kong Olav Tryggvassons overherredømmet på Orknøyene og etableringen av kristendommen i jarledømmet.

Når misjonskongene fikk samfunnets ledere til å akseptere den nye religionen fulgte også bøndene etter. Kong Olav Tryggvasson hadde stor betydning for etableringen av kristendommen i Norge. Kystområdene var kong Olav Tryggvassons hovedtyngdepunkt under kristningen.²⁴⁹ I indre deler av landet fremmet Olav Haraldsson etableringen og styrkingen av kristendommen. Begge konger manifesterte og avsluttet en prosess som hadde begynt i generasjoner før. Før kongenes misjonsaktiviteter fantes uavhengige misjonærer og folk som hadde kommet i kontakt med kristendommen i Europa.²⁵⁰ Men rikskongedømmet drev fram en organisert kristning i samarbeid med kirkens avanserte administrasjonsapparat. Den katolske kirken var internasjonal organisert og sentralisert med paven i spissen. Dette kunne vær et godt forbilde for et organisert og sentralisert kongedømmet.

²⁴⁴ OS, s.30

²⁴⁵ Steinsland, 2000, s.53

²⁴⁶ Magnus Magnusson, 1987, s.81

²⁴⁷ OS, s.37

²⁴⁸ OS, s.37

²⁴⁹ Bagge, 1991, s.39

²⁵⁰ Sveaas Andersen, 1977, s.190

Kong Olav Tryggvasson overbeviste ikke bare Orknøyjarlen til å la seg døpe, men påvirket også det islandske Allting til å offisielt motta den nye religionen i år 999 eller 1000.²⁵¹ Frykten for en religiøst motivert norsk invasjon, ledet av den aggressive misjonskongen Olav Tryggvasson, var en avgjørende faktor for islendingene.²⁵² Alltinget var den nasjonale islandske institusjonen hvor politiske beslutninger ble tatt og lover kunne fastsettes. Blant de som støttet kristendommen var allierte storbønder og høvdinge. Blant dem var etterkommer av Hrollaug og Torv-Einar, sønner av Ragnvald Mørejarl.²⁵³ Ætten av Ragnvald Mørejarl var innflytelsesrike i Norge, på Orknøyene og på Island.

I *Orkneyinga Saga* fortelles det at befolkningen i jarledømmet aksepterte kristendommen rett etter Sigurd Hlodvirssons konvertering.²⁵⁴ Det ble ikke gjort noen bestrebelser på å beholde den gamle religionen. Med sin nærhet til kristne land som Irland og England må Orknøyenes befolkning tidlig ha kommet i kontakt med kristendommen. Derfor kan den nye religionen allerede ha vært ganske utbredt på Orknøyene. Kolonistene i Vest Europa bygget de første norrøne samfunn der flertallet var kristne. Ingen ting i sagaen tyder på at Orknøyenes stormenn hadde noen interesser i å kjempe mot kristningen. Bøndene ble ikke spurt om deres samtykke til den offisielle innføring av kristendommen. Offentlige forsamlinger nevnes svært sjeldent i *Orkneyinga Saga* og hadde tydeligvis mye mindre betydning som lovgivende institusjon på Orknøyene enn i Norge og på Island. Men også Alltinget og norske ting ble dominert av stormenn. Bøndene fulgte høvdingenes beslutninger om akseptering av kristendommen.²⁵⁵

Kristendommen må ha vært godt etablert i jarledømmet i Sigurd Hlodvirssons regjeringstid. Når Sigurds sønn som var gissel hos kong Olav Tryggvasson døde, sluttet jarlen med å hylle den norske kongen. Men det sies ikke noe om at Sigurd Hlodvirsson vendte tilbake til den hedenske troen. Å bruke ravnbanneret i slaget ved Clontarf i 1014 er ikke nødvendigvis noe tegn på en tilbakevending til hedendom. Sigurd Hlodvirssons ekteskap med datteren av den skotske kongen Malcolm er imidlertid et tydelig tegn på at Orknøyjarlen var kristen.²⁵⁶ Jarlens religionstilhørighet må ha vært avgjørende for å kunne skape ekteskapsallianser med en kristen konge. Sønnen fra dette ekteskap hett Thorfinn. Thorfinn Sigurdsson ble oppdratt ved det kristne skotske hoffet.

²⁵¹ Byock, 1982, s.30; Hastrup, 1985, s.146; Magnus Magnusson, 1987, s.86; Meulengracht Sørensen, 1977, s.53; Miller, 1990, s.17; Sawyer, 2003, s.153

²⁵² Magnus Magnusson, 1987, s.139

²⁵³ Meulengracht Sørensen, 1977, s.56-57

²⁵⁴ OS, s.37

²⁵⁵ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.187

²⁵⁶ OS, s.38

Kristne tradisjoner og kirken etablerer seg i jarledømmet

Kristne tradisjoner etablerte seg videre på Orknøyene på begynnelsen av 1000-tallet. Det kunne påvirke jarlenes stilling i samfunnet. Jarlene skulle beholde sin sakrale betydning som bindeledd til den Gud, både som religiøs leder på jorden og som helgener. Fortellinger om jarlene Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson gir de første antydninger om helgenlegender.

Den hedenske julefesten fikk med feiringen av Jesu fødsel en kristen fasade. Jarlen Ragnvald Bruseson dro personlig til Papa Stronsay for å hente malt for juleølet.²⁵⁷ På denne turen skjedde det at Ragnvald Bruseson forsnakket seg og tolket det som et dårlig fortegn. Olav den Hellige hadde spådd en snarlig død for Ragnvald Bruseson i tilfelle av en forsnakkelse da noe lignende hadde skjedd med kongen på Stiklestad. Her trekkes det paralleller mellom den hellige kongen og Ragnvald Bruseson. Ragnvald Brusesons død fikk et skjebneaspekt. Kort etterpå ble Ragnvald Bruseson drept i kampen mot sin rival Thorfinn Sigurdsson, men Ragnvald Bruseson ble ikke Orknøyenes første helgenjarl. Fortellingen om Ragnvald Brusesons død har med sine paralleller og henvisninger til legenden om den hellige kong Olav potensial til å skape en helgekult.

Ragnvald Brusesons rival Thorfinn Sigurdsson var svært aktiv i etablering og organisering av kirken på Orknøyene. Thorfinn Sigurdsson kunne derfor utøve innflytelse på religiøse utviklinger i jarledømmet og motvirke dyrkelsen av den døde Ragnvald Bruseson. Thorfinn Sigurdsson fikk senere absolusjon fra paven for drapet på Ragnvald Bruseson og andre synder.²⁵⁸ På sin pilegrimsreise til Roma besøkte Thorfinn også andre kristne konger og den tyske keiseren. Thorfinn Sigurdsson var en respektert representant for det europeiske aristokratiet. Hadde Orknøyjarlen vært hedensk ville jarledømmet ikke ha vært integrert på samme måten. Kristningen fikk som følge at de nordiske kongeriker ble integrert i det katolske Europa.²⁵⁹ Engelske, frankiske og andre utenlandske biskoper brakte også med seg kunnskap om kongelig administrasjon i kristne riker. Etableringen av pavekirken hadde både kulturelle, religiøse og politiske aspekter.

Thorfinn Sigurdsson bygde en domkirke i Birsay som ble viet til Kristus.²⁶⁰ Birsay ble det første bispesetet på Orknøyene. Thorfinn Sigurdsson var aktiv i oppbyggingen av kirkeorganisasjonen i jarledømmet, brukte sin tid på administrasjon av riket, samt laget nye lover. Det sies ingen ting om at de nye lovene bidro til innføringen av tienden. Det ville ha

²⁵⁷ OS, s.70

²⁵⁸ OS, s.74

²⁵⁹ Sawyer, 2003, s.155

²⁶⁰ OS, s.75

vært cirka tretti år før tienden ble innført på Island i 1096/97.²⁶¹ Tienden ga mulighet til å finansiere og organisere kirkenettverket på Island etter 1096.²⁶² Det er mulig at tienden hadde en like stor betydning for utviklingen av kirkeorganisasjonen på Orknøyene, men sagaforfatteren fremhevet heller jarlenes fortjeneste i sammenhengen med kirkeetableringen.

Thorfinn Sigurdsson ble begravd ved domkirken i Birsay som han hadde selv bygget.²⁶³ At gravskikker hadde forandret seg var et tegn på at haugedyrking hadde forsvunnet og forfedrekulter hadde mistet betydning. Helgendyrkelse kunne være en kompensasjon for tapet av den identitets- og samholdskappende dyrkelsen av ættens forfedre.²⁶⁴ Ættesamfunnets mentalitet forandret seg langsomt etter innføringen av kristendommen. Med den stadige vekselvirkningen mellom religion, politikk, samfunnsmentalitet og økonomi er det uklart hva som var årsaker og hva som var virkninger.

Livet og død til en hellig jarl

At det rekruttertes en helgen fra Orknøyjarleslekten, henviser til kontinuitet i jarlenes sakrale betydning. Blant Thorfinn Sigurdssons sønnesønner var den fremtidige første helgenjarl av Orknøyene, Magnus Erlendsson. I *Orkneyinga Saga* fremstilles Magnus Erlendsson gjerne i lys av kristne idealer. Magnus Erlendsson nektet å kjempe for kong Magnus Berrføtt i et slag mot to walisiske jarler og sang salmer under slaget.²⁶⁵ Grunnen var ikke noen religiøs betinget pasifisme. Sagafortellingen beretter at Magnus Erlendsson selv oppga grunnen med at han ikke hadde noen konflikt med de walisiske jarlene. Det var politiske interesser og ikke religiøse idealer som styrte Magnus Erlendssons handling. Fortellinger om Magnus Erlendsson er preget av kristen dyder, men henviser også til jarlens verdslige politiske motiver. Troverdige informasjoner er tilgjengelig, kun hvis man leser fortellinger med en kritisk holdning. Det gjelder for hele *Orkneyinga Saga*, men jeg oppfatter fortellinger vedrørende den hellige Magnus som mest påvirket av kristen propaganda.

Magnus Erlendsson sikret seg støtte gjennom en ekteskapsallianse med en mektig skotsk familie. Etter *Orkneyinga Saga* skal Magnus Erlendsson har levd ti år i sølibat etter hans giftemål og derfor ikke hatt noen barn.²⁶⁶ Denne påstanden er svært tvilsomt og det kan ha vært andre grunner enn kristelig kyskhets for barnløshet. Selv de strengeste kristne normer fordømmer ikke å få barn innenfor ekteskap. Den hellige Olav hadde en arving. Etter gamle

²⁶¹ Byock, 1982, s.31; Magnus Magnusson, 1987, s.155; Meulengracht Sørensen, 1977, s.63; Miller, 1990, s.17

²⁶² Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.189

²⁶³ OS, s.75

²⁶⁴ Sveaas Andersen, 1977, s.195

²⁶⁵ OS, s.84

²⁶⁶ OS, s.90

herskeridealer ville det ha vært en stor skavank å ikke kunne få et barn. Denne feilen ved den ellers uklanderlige framtidige helgenen ble da framstilt som en dyd i lys av kristne idealer.

I *Orkneyinga Saga* tilskrives Magnus mange av de tradisjonelle kvaliteter som var viktige for en suksessfull hersker allerede i den hedenske tiden, men også dyder som var påvirket av kristne idealer nevnes.²⁶⁷ Det sies at Magnus Erlendsson behandlet alle samfunnsgrupper som likeverdige. Guddommelig rettferdighet skal ha vært viktigere for Magnus jarl enn sosiale skiller. Dette tilsvarte den kristne *rex iustus* – ideal. Kongedømmet ble sett som et embete i Guds tjeneste og godhet og visdom skulle prege kongelig rettferdsutøving.²⁶⁸ Den rettferdige konge skulle gjenspeile den himmelske kongen.²⁶⁹ På samme måten som at det bare finnes én gud i kristendommen, kunne det kristne kongeidealet påvirke at bare én fyrste i riket hadde sakral betydning. Dermed ville jarler og høvdinger miste en del av sin lederstilling. Det understreker den politiske betydning av den kristne kongeideologien. Både den verdslige og guddommelige makten ble sentralisert etter religionsskiftet.²⁷⁰

Idealet om den rettferdige kongen av Guds nåde forbindes spesielt med den hellige kongen Olav Haraldsson, noe som Snorre fremhever i *Heimskringla*.²⁷¹ Kongen hersket over folket som stedfortreder for Gud.²⁷² Magnus Erlendsson var ingen konge, men hersket over en del av et forholdsvis selvstendig jarldømme. Derfor kan *rex iustus* – idealet knyttes til jarlens regjering. Det kan ligge politiske interesser bak en bedre behandling av bøndene. Bondeklassen kunne være en mer pålitelig støttegruppe for jarlen enn høvdinger, som kjempet mest for egne interesser. Ideer om like rettigheter for alle samfunnsgrupper møtet sterk motstand fra jarldømmets stormenn, som Magnus Erlendssons rival Håkon Pålsson kunne samle rund seg.

Rivaliseringen mellom Magnus Erlendsson og Håkon Pålsson endte med martyrdauden for Magnus Erlendsson. Magnus Erlendsson tolket en plutselig bølge over skipet sitt som et forvarsel om sin død, på samme måte som en forsnakkelse av Ragnvald Bruseson ble sett som et fortegn på jarlens snarlige død.²⁷³ Det ble ansett som skjebnen eller Guds vilje at Magnus Erlendsson skulle bli drept. Magnus Erlendsson gjemte seg ikke i kirken på Egilsay, men stolte på Guds hjelp. Guds hjelp ville ikke bidra til at Magnus Erlendsson reddet livet, men derimot bli kanonisert etter martyrdauden. Olav Haraldsson hadde vunnet et

²⁶⁷ OS, s.89

²⁶⁸ Helle, 1996, s.60

²⁶⁹ Steinsland, 2000, s.68

²⁷⁰ Steinsland, 2000, s.180

²⁷¹ Bagge, 1991, s.145

²⁷² Helle, 1996, s.232

²⁷³ OS, s.92

guddommelig rike og ble Norges evige konge gjennom sin martyrdom.²⁷⁴ En hellig Magnus kunne i samme grad bli et nasjonal symbol for Orknøyene som St. Olav var for Norge.

Dannelsen av helgenkulten rundt St. Magnus

Magnus Erlendsson ble begravd ved Christchurch på Birsay. Guddommelig lys over graven og helbredelse av pilegrimer gjorde Magnus Erlendssons grav raskt til et valfartsmål.²⁷⁵ Men så lenge Håkon Pålsson levde ble helgekulten rundt Magnus Erlendsson ikke praktisert offentlig. Også den første residerende biskop av Orknøyene tvilte lenge på Magnus helgestatus.²⁷⁶ Biskop William hadde sitt sete ved jarlskirken Christchurch. Biskopen viste ingen begeistring for at hans bispedømme fikk en egen nasjonalhelgen tross at dette kunne ha positivt innvirkning på å styrke den kristne troen i Orknøyenes befolkning. Biskopen betegnet mirakelhistoriene for kjetterske.²⁷⁷ Biskopen William og både Håkon Pålsson og hans etterfølger motvirket utbredelsen av helgelegender, men kunne ikke forhindre utviklingen av St. Magnus-kulten..

I løpet av året etter St. Magnus død i 1117 skjedde flere helbredelser ved graven hans. Folk ba biskop William om å få tillatelse fra jarl Pål Håkonsson til å flytte Magnus Erlendssons lik som hellige relikvier.²⁷⁸ Det trengtes mirakler så som plutselig bedring av været eller helbredelse fra blindhet før biskop William samtykket i å flytte de hellige relikviene. I en forsamling med ledende stormenn fra Orknøyene forkynte biskopen at han ville åpne likekisten. Det er mulig at biskopen behøvde noen ansette vitner for seinere kanonisering eller at han ville forsikre seg mot en negativ reaksjon fra den regjerende jarl Pål Håkonsson. Det ble lovfestet at dagen for translasjonen og dagen for St. Magnus død skulle feires. Det sies ingen ting om det var jarlen eller biskopen som satt loven i kraft eller om loven var del av en spesiell kristenrett.

Seinere ble relikviene overført til den da lite og ubetydelige Kirkwall.²⁷⁹ Pål Håkonsson likte det svært dårlig at den hellige jarlens relikvier ble ført bort fra jarlenes domkirke på Birsay. Relikviene og de tilknyttete miraklene kunne gjøre en liten by til et valfartssted for pilegrimer fra fjerne land. Når Olav Haraldsson ble Nordens store helgen ble Nidaros et sentralt pilegrimssted.²⁸⁰ Byen hadde utviklet seg til overregionalt sentrum som erkebispesete. Når et slikt religiøst sentrum lå i kongens eller jarlens rike hadde herskeren

²⁷⁴ Bagge, 1991, s.66

²⁷⁵ OS, s.96

²⁷⁶ OS, s.97

²⁷⁷ OS, s.102

²⁷⁸ OS, s.103

²⁷⁹ OS, s.105

²⁸⁰ Bagge, 1991, s.211

også innflytelse på kirken og kunne utnytte administrasjonsapparatet. Det er mulig at biskopen var interessert i et skille mellom sentret for helgedyrkelsen og jarlenes tradisjonelle maktsentrum.

Det fortelles om mange mirakler som skjedde ved relikviene til den velsignede hellige Magnus. Det er iøynefallende at flere av fortellingene om mirakler er relatert til Bergfinn Skatasson fra Shetland og hans slektninger. Bergfinn selv hadde blitt helbredet fra blindhet og Bergfinns sønn fra lepra. En tjenestemann av Bergfinn ble syk fordi han hadde jobbet på kvelden av St. Magnus helligdag.²⁸¹ Bergfinn betalte en donasjon til skrinet av St. Magnus og tjeneren ble etterpå helbredet ved relikviene. Også en nevø av Bergfinn ble helbredet gjennom helgenens mirakler. At hovedaktørene i mirakelfortellingene var tilknyttet den samme slekten, kan så tvil om utbredelsen av St. Magnus-kulten.

Mirakelfortellingene gir inntrykk av at St. Magnus kulten var mest utbredt på Shetland. Men også en mann fra Færøyene ble kureret.²⁸² I England fikk en mann hjelp av den hellige jarlen, men det innebærer ikke nødvendigvis at helgenkulten var utbredt så langt. Fortellingen dreier seg blant annet om tap av et lastskip. Mannen som fikk hjelp av St. Magnus kan altså ha vært en handelsmann. Da ville det ha vært mulig at han kom fra Orknøyene eller Shetland. Herkomsten nevnes ikke. At denne mannen i England fikk hjelp fra St. Magnus i et terningspill viser at den folkelige kristendommen ikke var preget av sterk pietisme.

Ragnvald Kales kirkeorganisering og pilegrimsaktivitet

Helgekulten rundt St. Magnus fikk betydning i Orknøyjarledømmets maktpolitikk. Ragnvald Kale søkte guddommelig hjelp gjennom sin onkel St. Magnus. Ragnvald Kale sverget å bygge en domkirke i Kirkwall og la den vie til St. Magnus, hvis den hellige jarlen hjalp han å få sin arv.²⁸³ Den udødelige helgen ble ansett som jarldømmets virkelige eier på lignende måte som St. Olav var Norges evige konge. Helgenene ble sett på som udødelige, og kunne påvirke menneskenes skjebne.²⁸⁴ Å ha guddommelige støtte sikret for Ragnvald Kale lojaliteten til sine egne følgesvenner og gjorde han attraktiv for nye tilhengere. Ragnvald Kale bekreftet sitt arvekrav og sikret seg støtte i maktkampen om jarldømmet gjennom å presentere seg selv som Magnus Erlendssons arving. Tradisjonelle arveregler forbindes med nye ideer om kristne

²⁸¹ OS, s.106

²⁸² OS, s.105

²⁸³ OS, s.130

²⁸⁴ Magnús Stefánsson, 1999, s.199

helger. Ragnvald Kale var ikke kun en arving av en død jarl, men i tillegg knyttet til en levende helgen.

Den nye domkirken i Kirkwall skulle bli jarldømmets religiøse sentrum. Relikviene av St. Magnus var allerede før kommet til Kirkwall. Det er mulig at Ragnvald Kale derfor valgte byen som var et tiltrekkende pilegrimssted. Under Ragnvald Kale skulle også bispesete flyttes til Kirkwall. Slike planer om flytting av bispesetet nevnes ikke i sammenheng med flyttingen av relikviene fra Birsay til Kirkwall. Både det verdslige og religiøse senter av Orknøyjarledømmet ville bli knyttet til helgenkultsentret. Kontroll over religiøse sentrer var svært viktig for verdslige ledere. Det tyder på at det fantes sentraliseringstendenser i Orknøyjarledømmet i første halvdel av 1100-tallet, som kan sammenlignes med utviklinger i Norge. Kirkesentralisering i Norge resulterte i at Nidaros i 1152/53 ble erkebispesete.²⁸⁵ Senere skulle også Orknøybispedømmet bli del av kirkeprovinsen Nidaros.

Jarlen Ragnvald Kale var en ideell kristen hersker, men ikke bare på grunn av kirkepolitisk aktivitet. Ragnvald Kale fikk anseelse gjennom en stor pilegrimsreise til det Hellige Land og ved å hjelpe de fattige.²⁸⁶ Historien da jarlen hjalp en fattig bonde ved fiske ligner på helgenlegender og er sterk preget av kristne idealer. Ragnvald Kale var kledd i en hvit kappe, fikk båten styrt gjennom en farlig strømming og etter fisketuren ga jarlen sin del av fangsten til de fattige. Den forkledde jarlen gjorde et vers og viste sin identitet. Hvis den eksemplariske oppførsel skulle gi et godt rykte, måtte det finnes vitner for hendelsen.

En stor ekspedisjon til det Hellige Land kunne skaffe Ragnvald Kale stor prestisje.²⁸⁷ Det samme inntrykket ga Snorre om motivasjonen for korstoget til Sigurd jorsalfare. Snorre framhevet rikdom, suksess og ære i sammenheng med kong Sigurds ekspedisjon.²⁸⁸ Å få anseelse skulle bli hovedresultatet for pilegrimstoget som norske og orknøyske stormenn deltok i og som ble ledet av Ragnvald Kale. Pilegrimsferden kunne skape nye og feste gamle allianser for Ragnvald Kale. Flere skalder skulle følge jarlen på sin pilegrimsferd, der også biskop William var med som tolk på grunn av hans utdannelse i Paris.²⁸⁹ Biskopen var en av kapteinene i Ragnvald Kales flotte og skulle ikke bare gi geistlig bistand. Høystilte geistlige kunne også ha verdslige lederstillinger.

Fortellinger om plyndringer i Spania og Middelhavet lar ekspedisjonen virke som et tradisjonelt vikingtokt. Men denne gang hadde vikingene Gud på sin side fordi de herjete områder og skip var hedenske. Jarlens menn vant med hjelp av Gud og Jesus over vantro.

²⁸⁵ Bagge, 1991, s.8; Helle, 1996, s.27; Meulengracht Sørensen, 1977, s.68

²⁸⁶ OS, s.158

²⁸⁷ OS, s.156

²⁸⁸ Bagge, 1991, s.107

²⁸⁹ OS, s.161

Men Ragnvald Kale var ingen fanatisk korsfarer og behandlet en leder av Saraszenene med respekt.²⁹⁰ I *Orkneyinga Saga* finnes det altså både kristen propaganda og eksempler på religiøs toleranse. Ragnvald Kale gjennomførte pilegrimsdelen av sin reise ved å besøke de mest hellige steder i det Hellige Landet, Jerusalem og elven Jordan.

I forhold til fortellinger om borgbeleiringer og skipsrobringer på denne reisen fortelles svært lite om besøkene på de hellige steder. Det kan tolkes som et tegn på den forholdsvis lite religiøse betydningen av ekspedisjonen. Også Snorres beretninger om misjonskongene i Norge var mer preget av heroiske idealer enn religiøse dyder.²⁹¹ Ragnvald Kale representerte både heroiske idealer og religiøse dyder og var derfor en god kandidat til å bli Orknøyjarledømmets neste helgenjarl. Ragnvald Kales martyrium ble mindre skjebnebundet fremstilt i *Orkneyinga Saga* enn døden av St. Magnus. Ragnvald Kales lik ble begraver ved St. Magnus katedralen i Kirkwall og Gud virket flere underlige mirakler gjennom den hellige Ragnvald.²⁹² Fyldige fortellinger om miraklene finnes ikke i *Orkneyinga Saga*, der Ragnvald Kale heller ble fremstilt som den tradisjonelle helt og hersker enn som den mirakelvirkende helgen. Nye kristne herskeridealer hadde påvirket jarlenes samfunnsposisjon, men ikke fortrenget de tradisjonelle heroiske idealer.

Oppsummering

Den orknøyske jarlsslekten hadde en sakral betydning allerede før kristningen. I motsetningen til de mektigste ætter i Norge kunne Orknøyjarlene ikke angi guder som Odin og Frøy som sine forfedre. Men jotun og konger med overnaturlige krefter fantes i genealogien. Det skaffet jarlene en religiøs betinget særstilling i samfunnet, som legitimerte maktutøvelse på Orknøyene. Det finnes noen antydninger for hierogami – myter om guddommelig ekteskap i fortellingene om Orknøyjarlene. Fremhevelsen av dyrking av Odin understreker jarlenes herskerrolle.

Under jarl Sigurd Hlodvirsson ble Orknøyjarledømmet offisiell omvendt til kristendommen, tvunget av misjonskongen Olav Tryggvasson. Orknøyjarlen Sigurd Hlodvirsson måtte samtidig respektere kong Olav Tryggvasson som overherre. Det viser tydelig sammenhengen mellom politikk og religion. Orknøyjarledømmets kristning var ikke forbundet med religiøs betingete sammenstøtt. En grunn var sikkert en vid utbredelse av den kristne troen på Orknøyene med sin nærhet til kristne kongeriker på de britiske øyene.

²⁹⁰ OS, s.177

²⁹¹ Bagge, 1991, s.185

²⁹² OS, s.214

Kristendommens organisering i form av et orknøysk bispedømme ble drivet frem av Sigurd Hlodvirssons etterfølger jarl Thorfinn. En domkirke ble bygget i Birsay. Dette kultsenteret ble knyttet til kirkens organisatoriske sentrum gjennom å bli bispesete, og var også som Thorfinn Sigurdssons permanente residens et politisk sentrum fra midten av 1000-tallet. Cirka hundre år senere ble Kirkwall den nye hovedstaden under jarl Ragnvald Kale. Kirkwall ble da en forbindelse mellom politisk, kirke- og helgenkultsenter. Jarlene sørget dermed for at religiøse sentrer lå i deres innflytelsesområde.

Den sakrale betydning av jarlene og den tilknyttete legitimeringen av maktutøvelse viste en kontinuitet i overgangsperioden fra hedendom til kristendom i Orknøyjarledømmet. Med Magnus Erlendsson stilte jarleslekten den første helgenjarl. Tross motstand fra biskopen og tidligere politiske rivaler av St. Magnus, utbredde helgenkulten seg på Orknøyene og Shetland og fikk senere betydning i jarlenes maktkamper. Jarlen Ragnvald Kale presenterte seg ikke bare som Magnus Erlendssons rettmessige arving, men også som helgenens religiøse arving. Det finnes paralleller til St. Olav-kulten i Norge, der kongsemner fremstilte seg som den hellige og evige kongens embetsmenn. Kristne kongeideal kan overføres til Orknøyjarler og legitimerte en politisk og religiøs særstilling av jarlene i det orknøyske samfunnet.

Kapittel 7: Militær og politisk betydning av *hirð* og *leiðangr*

Innledning

Fortellingene i *Orkneyinga Saga* dreier seg svært ofte om militære konflikter mellom medlemmer av Orknøyjarleslekten. Krigføring bestemte en stor del av den politiske kulturen. Allierte stormenns styrker var en maktfaktor for jarler og konger. Militær støtte var et minst like viktig aspekt for politisk begrunnet vennskap som materiell nytte i form av gaveutveksling. Jarlenes krigerfølge og jarledømmets forsvar måtte organiseres. I Norge var militærstyrkene organisert i *leiðangr* og *hirð*, leidang og hird. Jeg vil undersøke om disse institusjonene også fantes på Orknøyene.

Forskjellige økonomiske og sosiale faktorer kan ha vært avgjørende for utviklingen av militær institusjonalisering og organisering i Norge, Island og Orknøyene. Slike sammenhenger skal jeg betrakte her og undersøke forskjellige grader av utviklingen av militærvesen i kongedømmet, jarledømmet og fristaten. Forsvarsorganisering bidro til politiske, administrative og økonomiske utviklinger. Utvikling av et skattesystem kan ha stått i sammenheng med organiseringen av forsvaret i form av leidang.

Graden av organisering og finansiering av jarledømmets forsvar kan ha hatt innflytelse på jarlenes maktposisjon, og kan ha påvirket jarlenes avhengighet fra høvdingenes militær støtte. Høvdingenes og jarlenes militære makt var organisert i hird. Den militære betydningen av hirden påvirket stormennenes posisjon i samfunnet og deres politiske makt. Bøndenes roller i leidangen hadde sosiale og politiske konsekvenser. Jeg vil undersøke slike mulige sammenhenger mellom militær organisering og politisk kultur.

Forutsetninger for militær organisering i form av leidang og hird i Norden

Forbindelsene mellom de enkelte øyene i Orknøyjarledømmet og til de andre britiske øyene, bestod av sjøveier via Atlanterhavet og Irskesjøen. Derfor hadde sjøfart og maritim krigføring veldig stor betydning. Den store betydningen av maritim krigføring medførte at både krigeradelen og bønder spilte en viktig militær rolle. Styrkene var effektive også uten kostbart utstyr som hester og rustninger. Flere frie bønder kunne tilsammen utstyre og bemanne et krigsskip. Våpen som spyd, øks og bue trengte lite mengder stål og ingen avansert smikunst. Med slike enkle og lett tilgjengelige våpen kunne bønder utføre militærtjeneste. Derfor hadde norske bønder ikke så lav status som bøndene i andre europeiske land og ble mindre økonomisk belastet. Militær organisering hadde sammenheng med sosiale aspekter.²⁹³ I hele

²⁹³ Lund, 1997, s.195

Orkneyinga Saga formidles inntrykket om at orknøyske bønder hadde en relativ høy sosial status og politisk medvirkning.

Sjøfartens betydning for Orknøyjarledømmet minsket ikke selv om tilgangen til treverk var knapp. Orknøyske stormenn kunne få bygget skip i Norge. Noen jarler fikk krigsskip som gaver fra norske konger. På grunn av lignende geografiske forhold, politiske og sosiale strukturer mellom Orknøyene og Norge, kunne militæret utvikle seg på samme måten i jarledømmet som i Norge. Orknøyene hadde bedre forutsetninger for utvikling av sjøkrigsføring enn Island tross mangel på eget treverk.

Ikke bare mangel på skip forhindret utviklingen av leidang og hird på Island. Det fantes ikke behov for et landsdekkende forsvarssystem, fordi Island ikke var truet av plyndring og invasjoner. Dermed trengtes ingen lokale militære ledere med høyere posisjon i det politiske og sosiale hierarkiet. Lovkyndige menn og goder var de eneste embeter som markerte høyere status i det islandske samfunnet.²⁹⁴ Det var ikke nødvendig å ha en hird når det ikke fantes svært mektige aristokrater med høyere sosial status, som kjempet om makten. Maktkonsentrasjon og omfangsrrike feider forekom først seint i fristatsperioden. På Island var det umulig å forsørge et stort følge på grunn av begrensede ressurser. En av landnåmsmennene som var sønn av en norsk småkonge med navn Geirmund, hadde samlet store rikdommer i vikingtokt. Denne rikdommen måtte han bruke blant annet for å underholde sine åtti livvakter.²⁹⁵ Fire store gods på Island var ikke nok for å forsørge en hird av den størrelsen. Det utviklet seg ikke lignende militære institusjoner som hird og leidang på Island. Derfor skal jeg hovedsakelig betrakte organiseringen av krigføring i Norge og i Orknøyjarledømmet.

Sammenheng mellom begrepene *hirð*, *leiðangr* og *lið*

Det fortelles i *Orkneyinga Saga* at Einar jarl Ragnvaldsson samlet styrker på Shetland.²⁹⁶ Styrkene kalles *lið* i sagaen.²⁹⁷ At sagaforfatteren brukte *lið* for Einar Ragnvaldssons styrker kan tyde på at begrepet *lið* i denne sammenhengen står generelt for hærene. Det er tvilsomt at Einar måtte dra til Shetland for å samle sine hirdmenn. Einar brukte de samlede styrkene for å forsvare Orknøyene mot plyndrende vikinger. Beskyttelse av jarledømmet var jarlenes ansvar. Ordet *lið* kan oversettes både med "følge" eller "krigergruppe".²⁹⁸ Begrepene *lið* og *hirð* hadde en lignende betydning. Begrepene *lið* og *hirð* ble brukt synonymt for kongens følge av

²⁹⁴ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.29

²⁹⁵ Byock, 1982, s.78

²⁹⁶ OS, s.29

²⁹⁷ Íf XXXV, s.11

²⁹⁸ Malmros, 2002, s.280; Williams, 2002, s.294

menn, som skyldte kongen troskap og spesielle tjenester.²⁹⁹ Men ordet *lið* var ikke bare likebetydende med ordet *hirð*. Begrepet *lið* kan også ha en mer allmenn betydning i sammenheng med militære styrker.³⁰⁰ Ordet *lið* kunne stå i sammenheng med både *leiðangr* og *hirð*. Det sammensatte ordet *leiðangrslíð* viser sammenhengen mellom de to begreper.³⁰¹

Også armeer som jarlene brukte i interne maktkamper, ble kalt for *lið* og ble samlet både på Orknøyene og i den skotske provinsen Caithness.³⁰² Det sies ikke tydelig om troppene tilhørte leidangen eller hirden. Jarlenes og stormennenes hird var en militær elite, som dannet kjernen i armeen. Noen ganger bruktes hird som slagkraftige småstyrker, som egnet seg for vikingtokt. Bøndene deltok hovedsakelig i krigshandlinger som tjente forsvaret. Også høvdingene med sine krigerflokker må ha bidratt til jarledømmets forsvar. Det er mulig at betegnelsen *lið* ble brukt for styrker, som var en blanding av leidang og hird. Begrepsbruket i *Orkneyinga Saga* gir inntrykk av at det fantes de samme militære institusjonene både på Orknøyene og i Norge. Bruk av ordene *lið*, *leiðangr* og *hirð* alene er ingen bevis for forekomsten av disse militære institusjonene i Orknøyjarledømmet. Jeg vil undersøke strukturen og bruk av den orknøyske leidang og jarlenes hird og sammenligne det med den norske militære organisering for å finne ut, om disse institusjoner hadde mer enn navnene felles.

Organisering av forsvaret

I Norge hadde befolkningens oppslutning stor betydning for rikets forsvar. Bøndernes oppbud var organisert i leidang. Også i Danmark og Sverige fantes lignende forsvarsinstitusjoner.³⁰³ Lover fra middelalderen fremhever ofte den defensive karakteren til leidangen i de nordiske riker. En tidlig form for leidang fantes i siste del av vikingtiden, og begrepet *leiðangr* oppsto på slutten av 900-tallet og på 1000-tallet.³⁰⁴ Kongesagaene beretter at det var kongen Håkon den Gode, som først organiserte leidang i Norge på midten av 900-tallet.³⁰⁵ Kontroll over leidangen kunne gi kongen tilgang til en nasjonal sjøbasert forsvarsorgan i tilfeller av utenlandske invasjon. Organiseringen av leidangen var desentralisert, kontrollert av kongens lokale representanter og inkluderte alle frie menn.³⁰⁶ Gjennom retten til å mobilisere og kommandere leidangen, hadde kongen et maktmonopol i riket og kunne legitimere og

²⁹⁹ Lindkvist, 2003, s.164; Malmros, 2002, s.280

³⁰⁰ Malmros, 2002, s.277

³⁰¹ Íf XXXV, s.69; Williams, 2002, s.295; Harbitz, 1951, s.13

³⁰² Íf XXXV, s.10

³⁰³ Skovgaard-Petersen, 2003, s.182, Lund, 1997, s.195

³⁰⁴ Myhre, 1997, s.169; Malmros, 2002, s.277

³⁰⁵ Krag, 2003, s.189; Grimm, 2002, s.116; Westerdahl, 2002, s.173

³⁰⁶ Myhre, 1997, s.176

stabilisere sitt sentrale herredømme, som det ikke fantes ennå på slutten av vikingtiden.³⁰⁷

Organisering av leidang påvirket etableringen av skattesystemer og gir uttrykk for utviklingsgraden av administrative organisasjoner.

I samme perioden da Håkon den Gode organiserte leidangen i Norge, var Einar Ragnvaldsson jarl på Orknøyene. Einars bror Hallad Ragnvaldsson hadde trukket seg tilbake fra ansvaret som jarl. Hallad Ragnvaldsson hadde ikke de nødvendige personlige kvalitetene, og fremstilles som for svak for å forsvare jarledømmet mot vikingangrep. Et organisert forsvarssystem som leidang fantes ennå ikke på Orknøyene. Det fortelles bare at bøndene beklaget seg hos jarl Hallad Ragnvaldsson over plyndringene, og antagelig viste de ingen egen aktiv motstand. Einar Ragnvaldsson måtte rekruttere styrker på Shetland for å forsvare Orknøyene. Fortellingen viser tydelig at det var nødvendig å organisere jarledømmets forsvar.

Som jarler over Caithness var Orknøyjarlene også ansvarlige for forsvaret av denne skotske provinsen. Det var nevneverdig for sagaforfatteren at jarlen Sigurd Hlodvirsson var mektig nok for å forsvare Caithness mot skotske jarler.³⁰⁸ Når Sigurd Hlodvirsson ble utfordret av en skotsk jarl var Sigurd avhengig av å ha orknøyske bønder som krigere. Styrkene fra Caithness var ikke tilstrekkelig i denne kampen. Den militære betydningen hadde orknøyske bønder felles med norske bondebefolkning. Bøndene kunne være en viktig militær styrke. Men det var ikke selvfølgelig at orknøyske bønder ville ha kjempet for jarlen utenfor Orknøyene. Sigurd Hlodvirsson måtte kjøpe seg bøndenes støtte ved å gi dem odelsretten tilbake, som Einar Ragnvaldsson hadde tatt fra bøndene. Bøndene fra Orknøyene hadde lite interesse for å sikre jarlenes makt i den skotske provinsen Caithness eller å dra på plyndringstokt. Denne defensive karakter var et typisk kjennetegn for leidang, som altså kan ha eksistert i Orknøyjarledømmet i Sigurd Hlodvirssons regjeringstid på begynnelsen av 1000-tallet. Under Sigurds etterfølgere var leidangen i hvert fall etablert.

Det berettes at Einar Sigurdsson utbød leidang fra sin del av jarledømmet for sine plyndringstokt.³⁰⁹ Einar Sigurdsson oppbød seks skip på ting hvert vår. Det er ikke klart om bøndene bare stilte skipene til beredskap eller om de også deltok som bemanning. Det nevnes betaling og skatter fra bønder i denne sammenhengen. Bøndene kan ha betalt en slags leidangsavgift til jarlen. Det var stikk i strid mot den defensive beskaffenhet av leidang, at jarlen brukte betalingen for finansiering av vikingtokt. Oppbudet av leidang for uprofitable plyndringstokt hvert år, utviklet seg til en stor økonomisk belastning for bøndene og vekket uro. Einar Sigurdsson regjerte jarledømmet sammen med sin bror Bruse. Den mer ambisiøse

³⁰⁷ Varenius, 2002, s.249, 254

³⁰⁸ OS, s.36

³⁰⁹ OS, s.39

og dominerende Einar ble overhodet av fellesstaten og overtok ansvaret for forsvaret og kontroll over styrkene. Etter drapet på Einar Sigurdsson fikk Bruse Sigurdsson også den tredjedelen som før tilhørte Einar, og Bruse overtok jarledømmets forsvar.³¹⁰

Den siste tredjedelen av jarledømmet eides av Thorfinn Sigurdsson. Thorfinn Sigurdsson bidro ikke til forsvaret tross skatter og tributter som bøndene betalte til ham . Bøndene betalte altså til jarlene for at han skulle verne landet. I Norge var leidangsavgifter de første former for en statsskatt.³¹¹ Thorfinn Sigurdsson var, som sin far Sigurd Hlodvirsson, jarl i Caithness og hadde der tilgang til store styrker. Det gjaldt for kamper om provinsen i konflikten med den skotske kongen Karl Hundason.³¹² Thorkell Amundason kom med en stor styrke, *mikit lið*, fra Orknøyene.³¹³ Det er mulig at styrkene til Thorkell var hans personlige, og også allierte høvdingers krigerflokker. Når det fortelles at Thorkell Amundason dro tilbake til Orknøyene etter seieren, nevnes det at *leiðangrslid* oppløste seg.³¹⁴ Ordet *leiðangrslid* tyder på en kombinasjon av bondehær og høvdingenes krigerfølge. Det var typisk at leidang oppløstes når landet ikke lenger var truet. Her finnes altså et typisk trekk som preget leidangen i Norge. Det kan være et hint for forekomsten av *leiðangr* i jarledømmet Caithness. Bøndene fra Caithness var lojale overfor Thorfinn Sigurdsson istedenfor den skotske kongen Karl Hundason. Det skyldtes den desentraliserte organiseringen av leidangen, og mangelen på en utviklet sentralmakt. Bøndene følte lojalitet til jarledømmet de tilhørte og ikke til kongedømmet. Thorfinn Sigurdsson kan ha hatt en rekke etablerte personlige bånd til stormenn og bønder i Caithness, som Thorfinn hadde vært jarl over i flere år.

Thorfinn Sigurdsson brukte leidangen ikke bare for forsvaret av Orknøyene. Krigere som tilhørte styrkene til Thorfinn Sigurdsson, hadde blitt drept på plyndringstokt i England. For å hevne seg, reiste jarlen en stor hær som besto blant annet av leidang fra hans eget rike. Thorfinn samlet styrker på Orknøyene og Caithness.³¹⁵ Også nevøen Ragnvald Brusson deltok med oppbud fra hans del av jarledømmet. Styrker fra Irland, Skottland og Hebridene tilsluttet seg Orknøyjarlene i kampen mot englenderne. Det var sikkert muligheten for innbringende plyndring som motiverte de fleste krigere. En del av hæren var leidang fra Thorfinn Sigurdssons og Ragnvald Brusessons riker. Det nevnes ikke noe om at jarlene måtte kjøpe seg bøndenes støtte for en krig utenfor Orknøyene. Det nevnes bare kort at jarlene

³¹⁰ OS, s.49

³¹¹ Helle, 1996, s.77

³¹² OS, s.51

³¹³ Íf XXXV, s.44

³¹⁴ Íf XXXV, s.44

³¹⁵ OS, s.61

hadde oppbud i sine riker. Hevn på englenderne og innbringende plyndring kan ha vært motivasjonen for en slik utypisk offensiv innsats av leidangen.

Leidangsstyrker ble ikke bare brukt til forsvar av jarledømmet, men også i interne maktkamper, som for eksempel i en militær konflikt mellom jarlene Thorfinn Sigurdsson og Ragnvald Bruseson. Pål Håkonsson og Ragnvald Kale Kolsson rivaliserte om makten på Orknøyene på 1130-tallet. Pål Håkonsson ville forsvare sin makt med hjelp av slektninger og venner.³¹⁶ Men også leidangen spiller en rolle i kampen mellom Pål og Ragnvald Kale. Forsvarssystemet ble bygget ut av jarl Pål Håkonsson ved å sette opp signalbål på flere øyer som kunne sees over alle Orknøyene.³¹⁷ Forsvarssystemer på Orknøyene og i Norge var lignende oppbygget. Signalbål hadde i begge riker sentral betydning for kystforsvaret.³¹⁸ Når signalbålene ble tent, stilte bøndene opp med en stor hær rundt Pål Håkonsson. Fem høvdinge ble utnevnt til å kontrollere mobiliseringen av leidangen i deler av Orknøyene og i Caithness.³¹⁹ Jarl Pål Håkonsson hadde lokale representanter i form av allierte høvdinge, som organiserte leidangen. Disse representanter var ikke embetsmenn i jarlens tjeneste. Det kan bety at jarlen hadde mindre kontroll over leidangen enn norske konger. Bøndenes velvilje og lokale stormenns allianser var en viktigere forutsetning på Orknøyene enn i Norge, hvor lovttekster klarere definerte folkets forpliktelser til landets forsvar.

Bøndene var ikke involvert i jarlenes maktkamper hver gang, men både Ragnvald Bruseson og Ragnvald Kale ankom med norske styrker, for å tvinge igjennom sitt krav om jarledømmet. Det kan ha blitt oppfattet som utenlandske invasjonene. Da stilte leidangen opp for å forsvare jarledømmet. Når jarlene Ragnvald Bruseson og Ragnvald Kale hadde etablert personlige bånd på Orknøyene, kunne dem hevde sin herskerkrav. Kongens militære støtte var ikke tilstrekkelig når rivaliserende jarler greide å mobilisere et felles forsvar av bønder og stormenn. Den orknøyske leidang var en viktig militær faktor i jarledømmets maktkamper.

Størrelse til flåter

Størrelsen til norske og orknøyske flåter kan gi uttrykk for jarlenes militærmakt og forsvarets omfang. Thorfinn Sigurdsson hadde fem godt bemannede langskip i sin flåte etter kampen mot skotske kongen Karl Hundason. Dette ble oppfattet av sagaforfatteren som en anselig styrke.³²⁰ Sammen med beretningen om de seks skip som Einar Sigurdsson disponerte over gir det et inntrykk av størrelsen på jarlenes styrker. Et antall av seks langskip var den vanlige

³¹⁶ OS, s.119

³¹⁷ OS, s.121

³¹⁸ Westerdahl, 2002, s.179

³¹⁹ OS, s.123, 124

³²⁰ OS, s.51

størrelsen på jarlenes flåter på vikingtokt. Det fortelles at Ragnvald Bruseson hadde en flåte bestående av tretti store skip.³²¹ Kong Magnus Olavsson hadde utstyrt Ragnvald med denne flåten. Sammenlignet med flåter bestående av mellom fem og elleve skip ville det ha vært en enorm økning i antall skip og tropper. Størrelsen av Ragnvald Brusessons flåte virker derfor urealistisk. Selv over femti år senere besto Håkon Pålssons flåte i kampen mot Magnus Erlendsson av åtte skip, og det nevnes at dette var det vanlige antallet av skip for slagene.³²²

Det høye antallet av store krigsskip i Ragnvald Brusessons flåte var bare mulig, hvis det var et oppbud av den norske leidang. De enkle enheter innenfor den norske leidang var forpliktet å utruste et fult utstyrt krigsskip.³²³ Bare en omfattende mobilisering av den norske leidang, ville gjøre det mulig å sende så mange store skip. Beskrivelsen av sjøslaget mellom Ragnvald Bruseson og Thorfinn Sigurdsson antyder at ikke alle skip i Ragnvalds flåte var like store. Thorfinn Sigurdssons flåte besto angivelig av seksti skip som for det meste var små skip, som hadde liten sjanse mot langskipene. Det kan ha vært oppbud av mindre krigerske folk med fiskebåter. En flåte bestående av skip med forskjellig størrelse og funksjon var vanlig.³²⁴ Thorfinn Sigurdssons styrke kan ha vært et oppbud fra den orknøyske leidangen, som ikke hadde kapasiteten for å utruste en flåte av tretti store skip.

Thorfinn Sigurdssons eget skip var et godt utstyrt langskip, som kan ha vært godt bemannet med veltrente krigere fra Thorfinns hird. Skipet beskrives som svært effektivt i kamp. Både skipets størrelse, og bemanningens kampferdighet og moral spilte avgjørende roller. Det ble tydelig når Kalv Arneson grep inn i slaget og hjalp Thorfinn Sigurdsson. Kalv Arnesons seks vel bemannede langskip snudde kampen for Thorfinn Sigurdsson fra tap til seier. Dette kunne være mulig når Kalvs mannskap besto av veltrente krigere, og skipene hans var større enn de fleste skip i Ragnvald Brusessons flåte. Kalv Arnesons flåte var en liten, men slagkraftig elitestyrke. Elitære utviklinger i militærvesenet påvirket også maritim krigføring.

Det fortelles at det var styrkene fra *leiðangrslíð* fra Norge som flyktet først.³²⁵ Det virker som om denne delen var det svakeste leddet i Ragnvald Brusessons arme. En liten elitestyrke, bestående av veltrente kriger som bemannet store skip, var mer effektiv enn en stor mengde mindre trente bønder og fiskere. Det innså også Ragnvald Bruseson og gjennomførte sitt neste tokt til Orknøyene med bare et skip, der mannskapet besto av utvalgte

³²¹ OS, s.65

³²² OS, s.92

³²³ Grimm, 2002, s.116

³²⁴ Jesch, 2002, s.59; Grimm, 2002, s.117; Wamers, 2002, s.239

³²⁵ Íf XXXV, s.69

menn, derav noen hirdmenn fra kong Magnus den Gode.³²⁶ En liten gruppe veltrente krigere med personlige bånd var mer pålitelig enn store styrker uten egne interesser i kampen. En viktig faktor i sjøslaget mellom jarlene var størrelsen på skipene. Godt utstyrte langskip var for folk flest like utilgjengelig, som trente hester og god rustning for bondefolket i de mer føydale land. Det kunne bety at bondebefolkningen på Orknøyene mistet en del av sin status, hvis høvdingenes slagkraftige småstyrker var tilstrekkelig for krigføringen.

Det nevnes fire høvdinge, som stilte opp med fullt bemannede langskip for Pål Håkonsson i kampen mot Ragnvald Kale.³²⁷ Sammen med jarlens skip var det fem langskip som utgjorde en tilstrekkelig flåte. Flåtene hadde omtrent den samme størrelsen på midten av 1100-tallet som hundre år før. Små flåter med godt utstyrte og bemannede langskip dominerte den maritime krigføringen. Skipene som høvdinge stilte opp for jarlens krigstokt var bemannet med høvdinges egne hirdmenn. Mektige høvdinge som Svein Asleifarson hadde, like som jarler, store krigerflokker med egen hierarki.³²⁸

Rangorden i hirden

I kong Harald Hårfagres tjeneste var Sigurd, bror av Ragnvald Mørejarl. Sigurd var *stafnbúi* på kong Harald Hårfagres skip.³²⁹ Denne tittelen nevnes også senere i *Orkneyinga Saga*. Den har vært en fast militær rang for krigeren som kommanderte forsvaret av den fremre delen av skipet. Dette tyder på et visst hierarki og organisasjon i Harald Hårfagres styrke.

Organisasjonen av kongens hird ble i løpet av middelalderen utvidet og ble overtatt av Orknøyjarlens følge. Thorfinn Sigurdsson vant kampen om Caithness. Erobringen av kong Karl Hundasons skip skildres detaljert i sagaen.³³⁰ Den begynte i fremre delen av skipet foran masten. Det virker som om skottene ga opp etter at framstaven var tapt. Det understreker betydningen av *stafnbúi*, kommandanten av fremre delen av skipet. Der brukes ikke begrepet *stafnbúi* i sammenheng med kampen mellom Thorfinn Sigurdsson og skotske kong Karl. Grunnen kan være en annen organisering av det skotske militæret. Flere ganger i sagaen omtales menn som innehadde rangen som *stafnbúi*. Pål Håkonssons følge var mannskap på jarlens langskip og en av jarlens hirdmenn var Svein brystreip. Svein var *stafnbúi* på Pål Håkonssons skip og viste sin kvalitet i et sjøslag mot Ragnvald Kales allierte.³³¹ Svein brystreip hadde en ledende stilling i jarlens hird, fulgte jarlen på vikingtokt og opphold seg

³²⁶ OS, s.68

³²⁷ OS, s.121

³²⁸ OS, s.144

³²⁹ Íf XXXV, s.8

³³⁰ OS, s.52

³³¹ Íf XXXV, s.145

hos Pål jarl om vinteren. Både *stafnbúi* og merkesmann var tradisjonelle lederstillinger i jarlens hird.

Som tegn på seier over Karl Hundason lot Thorfinn Sigurdsson sitt banner bære over til kongens skip. Merkesmann var en rang i den norske kongens hird. I sammenheng med slaget mellom Karl Hundason og Thorfinn Sigurdsson nevnes ikke en merkesmann. Likevel blir betydningen av jarlens banner tydelig. Det fortelles at Thorfinns far Sigurd Hlodvirsson hadde et magisk banner. Jarlen vant så lenge banneret ble båret foran armeen hans, men bannerbæreren selv skulle ikke overleve slaget. Derfor går jeg ut fra at det ikke var en etterspurt oppgave å være Sigurd Hlodvirssons merkesmann. I et slag døde tre menn, som bar jarlens flagg. I Sigurds siste slag ved Clontarf i Irland i 1014 døde jarlen selv, da han bar banneret selv fordi ingen annen ville bære flagget.

Flagget hadde betydning for troppenes moral og deres orientering i kampene. I kamp ble banneret betrodd en god kriger. Derfor hadde rangen av merkesmann en viss prestisje og var en høy stilling i hirden allerede i den tidlige fasen av utviklingen av militær organisasjon. Håkon Pålssons bannerbærer Ofeig nektet å drepe Magnus Erlendsson.³³² Det nevnes ingen grunn for denne oppførselen fra en ledende hirdmann. Hans eget rykte veide her mer enn lojalitet for jarlen. Et laverestående medlem av jarlens følge hadde ikke muligheten å motsette seg ordren. Lederen av Harald Maddadarsons hird var Magnus Havarðsson. Magnus talte imot jarlen når det gjaldt uhederlige handlinger og truet med at jarlens menn ville forlate Harald Maddadarson.³³³ Selv om båndet mellom jarlen eller høvdingen og hans hirdmenn var sterk, kunne hirdmenn ha grunn for å nekte lederen troskap. Det var ikke påventet blind lojalitet fra hirdmennene.

Stillingen som skutilsvein, kongelige oppvarter, sto i kongshirden over den vanlige hirdmann. Til styringsgruppe av hird hørte lendmenn, stallare og merkesmenn.³³⁴ De eldre hirdembeter i denne gruppen var stallar og merkesmann.³³⁵ I *Orkneyinga Saga* forekommer både skutilsveiner og merkesmenn som medlemmer av jarlens følge. Orknøyjarlen Magnus Erlendsson hadde rangen skutilsvein i kong Magnus Berrføtts hird.³³⁶ Men Magnus Erlendsson hadde ingen interesser av å tjene den norske kongen og forlot kong Magnus Berrføtt. Magnus Erlendsson lot seg ikke tvinge til lojalitet selv når han fikk en ledende posisjon i kong Magnus Berrføtts hird.

³³² OS, s.110

³³³ OS, s.212

³³⁴ Helle, 1996, s.201

³³⁵ Krag, 2003, s.199; Harbitz, 1951, s.115

³³⁶ Íf XXXV, s.97

En av høvdingene som hadde stilt opp med skip for Pål Håkonsson het Øyvind Melbrigdason og var etter jarlen den mest ansette av mennene på en av jarlens fester. Øyvind oppvartet høvdingen Svein Asleifarsson og jarlens hirdmann Svein brystreip personlig under festen.³³⁷ Oppvartning var altså en ærefull oppgave. Det var en parallell mellom jarlens hushold og kongens hoff, der tjenestestillinger i den daglige hushold ble gitt til kongens mest betrodde menn.³³⁸ Både skutilsveiner og kjertesveiner oppvartet Pål Håkonsson på den ovennevnte festen. Også i jarlens hird var disse nyere hirdrang etablert. Ragnvald Kales skutilsvein var Svein Hroaldsson. Jarlen hadde vært på en fest som Sveins far Hroald hadde holdt. Det betyr at også denne hirdmann stammet fra en god familie. Svein Hroaldsson kommanderte et skip på Ragnvald Kales pilegrimsferd til det Hellige Land.³³⁹ Stillingen som skutilsvein var i jarlens følge en høy rang lignende som i kongens hird.

I jarlens følge befant det seg også prester. Medlem av Ragnvald Kales hird var en prest ved navn Hrolf. Hirdgeistlige hadde ingen militære oppgaver. I misjoneringsperioden var biskoper medlemmer av kongens hird.³⁴⁰ Hirdbiskopene kunne gi kongen kontroll over misjoneringen og innflytelse på kirkeorganisasjonen. De orknøyske biskopene var ikke medlemmer av jarlens hird, men det fantes hirdskalder. En islending ved navn Hall ble medlem av Ragnvald Kales hird som hirdskald. Hall lagde vers og komponerte sammen med Ragnvald Kale som selv laget mange vers.³⁴¹ Mange av de norske kongenes hirdskalder kom fra Island, der tradisjonen med skaldediktning holdt seg levende lenge.

Benevnelsen av forskjellig rang i *Orkneyinga Saga* viser at jarlens hird var til en viss grad like organisert som kongens hird. Men Orknøyjarlens følge var ikke like sterkt utviklet og organisert som kongens hird. Omorganiseringen av den norske kongens hird begynte i regjeringsperioden av Olav Kyrre.³⁴² Oppgavene til kongens hirdmenn utvidet seg fra rene militære funksjoner til blant annet administrasjonsoppgaver. Det gis ikke inntrykk av i *Orkneyinga Saga* om at jarlens hirdmenn hadde like utpregete administrative oppgaver som medlemmene av kongens hoff.

Oppsummering

Det norske kongedømmet og Orknøyjarledømmet var svært like i sin militære organisering. Begrepsbruken i *Orkneyinga Saga* viser at det fantes hird og leidang i jarledømmet. Lignende

³³⁷ OS, s.125

³³⁸ Helle, 1996, s.200; Harbitz, 1951, s.117

³³⁹ OS, s.161

³⁴⁰ Krag, 2003, s.198

³⁴¹ OS, s.149

³⁴² Krag, 2003, s.199

grunnstrukturer i den norske og orknøyske militærorganisering støtter denne tesen. I begge riker var hird og leidang sentrale institusjoner for rikenes forsvar og indre maktkamper. Jarlenes styrker kunne være blandet av stormennenes hird og bøndernes leidang. På grunn av mangel av ytre trussel og på grunn av knapphet på resurser fantes ikke hird og leidang på Island.

Grunnleggelsen av forsvarsinstitusjonen leidang går tilbake til midten av 900-tallet både i Norge og på Orknøyene. Stadige plyndringstokt og invasjonstrussel gjorde organiseringen av forsvaret nødvendig i senere vikingtid. Forsvarsorganiseringen var jarlenes og kongenes oppgave, og ga herskerne innflytelse på storstilte militæraksjoner. Kontroll over leidangen kunne gi et statelig maktmonopol. Skattesystemer ble innført i sammenheng med avgifter for forsvaret. Det norske kongeriket trengte en sterkere utviklet organisering av forsvaret enn Orknøyjarledømmet. Reglene for leidangen var lovfestet, og administrering av avgiftssystemet var mer avansert i Norge enn i Orknøyjarledømmet.

En organisert leidang kunne gi tilgang til godt utrustete flåter. En enhetlig flåte av store krigsskip var mer effektiv enn en større flåte bestående av forskjellige småskip. Den norske leidangen hadde større kapasitet enn den orknøyske for et oppbud av langskip. Orknøyjarlenes flåter besto vanligvis av mellom fem og elleve langskip. Aristokratenes krigsskip, bemannet med godt trente krigerflokker, var alltid kjernen i kongens og jarlens flåter. Elitære utviklinger fantes i en mindre grad i sjøkrigføring enn på landets slagmarker. Det påvirket en mindre statusforskjell mellom bønder og aristokrater i Norge og på Orknøyene, enn i områder der krigene hovedsakelig fant sted på fastlandet.

Både norske konger og orknøyske jarler organiserte sine følger i hird. Noen medlemmer av hird hadde høyerestilt rang enn andre hirdmenn. I løpet av middelalderen ble organiseringen av hierarkiet innenfor hirden mer omfangsrik. I tillegg til den militære betydningen, fikk hirdmenn administrative oppgaver. I Norge utvidet kongens hird seg til et kongelig hoff. En lignende utvikling fantes ikke i Orknøyjarledømmet. Selv om den militære organiseringen var lik i Norge og jarledømmet, var den politiske og administrative utviklingen mindre utpreget på Orknøyene. Jarlenes maktkamper var sjelden så utstrakt at den militære og administrative organiseringen måtte være like avansert som i Norge. Det gjelder for hele perioden av *Orkneyinga Saga*.

Kapittel 8: Økonomi som materiell basis for politisk maktkamp

Innledning

Stormenns økonomi skapte det nødvendige materielle grunnlag for politiske aktiviteter. Forbindelse mellom økonomiske forhold og alliansebygging viser seg gjennom gavesystemet. Her vil jeg undersøke de grunnleggende økonomiske forhold i Orknøyjarledømmet og inntekter fra ulike næringsgrener. Forskjellige inntekter hadde ulik betydning for jarlenes økonomi og var preget av forskjellige egenskaper som for eksempel pålitelighet og regelmessighet. Stabilitet er en veldig viktig aspekt i jarlenes økonomi.

De næringsgrener som jeg vil se nærmere på er landbruk, handel og plyndring. I tillegg skal jeg undersøke om skatter, bøter og andre avgifter hadde noen økonomisk betydning. Et skattesystem eller organisering av handel kunne gi jarlene innflytelse på fordeling av jarledømmets resurser og rikdommer. Gjensidig påvirkning mellom økonomi og politiske forhold foregikk begge veier. Statsutviklingen, som preget overgangsperioden fra vikingtid til middelalder, kan ha påvirket en organisering av samfunnets økonomi.

Økonomisk utvikling i Orknøyjarledømmet kan bli tydeligere ved å sammenligne med utviklingen i det norske kongedømmet og den islandske fristaten, selv om naturlige forutsetninger i form av landskap og resurser var forskjellig i Norge, på Island og på Orknøyene. Betraktning av den norske og islandske økonomien kan gi informasjon om orknøyske økonomiske forhold og utviklinger der *Orkneyinga Saga* bare gir antydninger.

Landbruk

Landskapet på Orknøyene har mange likhetstrekk med landskapet i Sørvest-Norge.³⁴³ Norrøne kolonister kom derfor til kjente forhold, der de kunne drive både landbruk og sjøfart. På Orknøyene fantes det jord som var fruktbar og god å pløye.³⁴⁴ Det gjorde korndyrking mulig.³⁴⁵ De gode jordbruksforhold tiltrakk en tett bosetting med landbruk som hovednæringsgren. Landet var rikt nok til at de fleste bønder ikke var avhengige av supplerende næringer.³⁴⁶ Det var mulig å drive fiske og fedrift i tillegg til jordbruk. Det fantes en stor variasjon av ressursene på Orknøyene.³⁴⁷ Det gjorde jarledømmet uavhengig av import. For eksempel fortelles det at Ragnvald Brusson hentet malt til juleølet fra Papa

³⁴³ Crawford, 1987, s.27

³⁴⁴ Magnús Stefánsson, 2003, s.203

³⁴⁵ OS, s.215

³⁴⁶ Crawford, 1987, s.27

³⁴⁷ Crawford, 1987, s.27

Stronsay.³⁴⁸ Det sies ikke noe om jarlen hentet råvaren fra egen besittelse eller om det var en form for intern handel. Episoden illustrerer variasjoner i landbruks avkastning på forskjellige øyer innenfor jarledømmet.

Avkastning fra jordgods ga regelmessige inntekter. Handel og herjing var mer uregelmessige og upålitelige ressurskilder.³⁴⁹ Selv en mektig orknøysk vikinghøvding som Svein Asleifarson overvåket personlig jordbrukets årlige arbeidsoppgaver.³⁵⁰ Landbrukets sesonger styrte tiden for vikingtokt og ikke omvendt. Det illustrerer den høyere betydning av landbruket i forhold til herjing. At sagaforfatteren fremhevet høvdingens aktivitet i landbruk understreker jordbrukets økonomiske betydning.

Jordeiendom var en målestokk for rikdom.³⁵¹ Å eie jord var nevneverdig for forfatteren av *Orkneyinga Saga*. Hele kapittel 56 oppramser navn på ledende familier som var relatert til jarler og høvdinge. Hos flere blir det nevnt hvor deres gård befant seg. I de fleste tilfeller nevnes bare ett sted for hver familie hvor de drev landbruk. Det kan bety at jordbruksarealet som var eiet av mektige familier, var begrenset og jordeiendommen ikke ble konsentrert. Konsentrasjon av jordeiendom på færre hender var en viktig faktor for maktkonsentrasjonen.³⁵²

På Mainland og Westray holdt flere av Orknøyenes ledende familier til.³⁵³ Det kan tyde på at disse øyene var sentrum for landbruk på Orknøyene. På grunn av forholdsvis store sammenhengende landområder var Mainland bedre egnet for konsentrasjon av landeiendom enn andre øyer med mindre areal. Bortsett fra Mainland finnes det ikke særlig store sammenhengende landområder på Orknøyene. Mainland hadde derfor potensial for utstrakt bosetting og sterkere konsentrasjon av mektige familier enn andre øyer. Regionale økonomiske og demografiske forskjeller sto også på Island i sammenheng med ulik maktkonsentrasjon.³⁵⁴ En lignende forbindelse mellom økonomi, demografi og politikk fantes også i Norge, der store sammenhengende landbruksområder utviklet seg til politiske sentrer.

Nesten ingen familie nevnes som hadde jordeiendom både i Norge og på Orknøyene. Den norske lendmann Kol Kalesson eide en gård i Agder. Kol Kalesson ble gift med datteren til orknøyjarlen Erlend Thorfinsson. Kol Kalessons familie fikk gjennom dette giftermålet jordegods på Orknøyene.³⁵⁵ Det nevnes ikke flere norske stormenn som eide jord på

³⁴⁸ OS, s.70

³⁴⁹ Sveaas Andersen, 1977, s.67

³⁵⁰ OS, s.215

³⁵¹ Bagge, 1991, s.127

³⁵² Sveaas Andersen, 1977, s.65

³⁵³ OS, s.101

³⁵⁴ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.81

³⁵⁵ OS, s.88

Orknøyene. Det fantes antagelig ikke udyrket jord som kunne gis til norske stormenn etter kong Magnus Berrføtt overtok styre av Orknøyjarledømmet med militær makt. Det kan bety at kongen hadde ikke nokk politisk makt på Orknøyene for å kunne konfiskere jord og gi det som len til sine tilhengere. Kol Kalesson fikk orknøysk land bare gjennom giftermål og ikke som direkte belønning fra kongen.

Kongen hadde ingen jordeiendom på Orknøyene. I Norge hadde konger tilgang til jord som kunne gis til allierte som len og utnevne stormenn til lendmenn.³⁵⁶ I *Orkneyinga Saga* opprampses flere lendmenn i følget til kong Magnus Berrføtt.³⁵⁷ Stormenn som var kongens lendmenn var de mektigste i det norske aristokratiet. Jeg anser eiendomsforhold av jord og institusjonen av lensherredømmet som de pregende aspekter for middelalderens føydalordning. Orknøyske lendmenn nevnes ikke i *Orkneyinga Saga*. Derfor oppfatter jeg utviklingen til føydalisme som mindre utviklet i Orknøyjarledømmet enn i det norske kongedømmet.

Det fantes en form for utleie av jord i mindre omfang. Forpaktning av land til leilendinger var vanlig i Norge, Island og Orknøyene. Leilendingsvesen fantes på Island helt siden de første årene av bosettingen og var ikke et privilegium for høvdingene.³⁵⁸ Det nevnes leilendinger i *Orkneyinga Saga*.³⁵⁹ Jarl Pål Håkonsson reiste rundt på de nordlige øyer for å samle inn landskyld.³⁶⁰ Det antyder at jarlen hadde forpaktet land på flere øyer. Leilendingenes avgift må ha vært betydelig nok til at jarlen personlig kontrollerte innsamlingen. Fortellingen viser at det ikke fantes et sentral sted for de nordlige øyene hvor avgiftene skulle leveres og som kunne motivere utvikling av handel og byer.

Handel

I sagafortellingene om heroiske og krigerske jarler og høvdinge fikk handel veldig lite oppmerksomhet og bare få av *Orkneyinga Sagas* hovedpersoner berettes om i sammenheng med handel. For sønnen til Kol Kalessons hadde handelsvirksomhet økonomisk betydning. Ragnvald Kale Kolsson drev handel med England i mange år.³⁶¹ Ragnvald Kale handlet med verdifulle varer. Det var typisk for stormenn å handle med luksusvarer som var egnet for gaveutveksling. Handel i vikingtiden og tidlig middelalder var i stor grad statusmotivert i

³⁵⁶ Bagge, 1991, s.119

³⁵⁷ OS, s.83

³⁵⁸ Byock, 1988, s.91

³⁵⁹ OS, s.105, s.163, s.197

³⁶⁰ OS, s.128

³⁶¹ OS, s.109

motsetning til subsistensmotivert eller profittmotivert handel.³⁶² Handelsvarene tjente til økning av status i stedet for å sikre livegrunnlaget eller samle profitt og rikdom.

Orknøyske handelsmenn var sjelden interessant for sagaforfatteren. Det fortelles at en mann i England brukte et lasteskip som innsats i et terningspill og ba den hellige jarl Magnus om bistand.³⁶³ Dyrking av St. Magnus kan antyde en herkomst fra Orknøyene eller Shetland. Innsatsen viser at spilleren kan ha vært en handelsmann. Episoden illustrerer også betydningen av engelske byer for handelen. I den engelske Grimsby oppholdt det seg mye folk fra Orknøyene, Shetland og Hebridene.³⁶⁴ I Grimsby ble Ragnvald Kale kjent med den senere kongen Harald Gille. Et annet oppholdssted for Ragnvald Kale var den norske handelsbyet Bergen.³⁶⁵ Moderne engelske klær blir nevnt i sammenheng med Ragnvald Kale og den norske høvding Jon Petersson. Prektige klær kan ha vært lukrative handelsobjekter som ble fraktet til Norge. Også islandske høvdinger hadde interesse for utenlandske klær, våpen og andre luksusvarer i perioden rundt år 1200.³⁶⁶ En islandsk handelsmann nevnes blant dem som Ragnvald Kale reiste med fra Norge til Orknøyene.

Tross begrenset islandsk sjøfart kunne handel gi muligheter for økonomisk framgang og sosial mobilitet. Den sosiale statusen steg ikke automatisk og proporsjonalt med økning av rikdom.³⁶⁷ Kjøp og salg ble i Island oppfattet som uvennlige og nesten fiendtlige handlinger.³⁶⁸ Derfor handlet man mest med geografisk eller sosialt distanserte personer. Å tjene penger gjennom handel var ikke uakseptabelt så lenge profitt og samling av rikdom ikke var hovedmotivasjonen.³⁶⁹ Å hamstre rikdom i stedet for å føre det tilbake til samfunnet i form av gaver og gjestebud, var ensbetydende med å holde ressurser tilbake fra samfunnet i et land der inntektskildene var begrensede. Naturlige og klimatiske betingelser begrenset produksjon av varer som var egnet for handel.³⁷⁰ En økning av ullproduksjonen ville minske produksjonen av melk og kjøtt.³⁷¹ Behovet for forsyning satte grenser for kapasiteten til å produsere handelsvarer. Handel på Island var begrenset av tilgang til råvarer.

Handel og utvikling av byer hadde lite omfang på Orknøyene selv om økonomien hadde gunstigere forutsetninger enn den islandske. Pål Håkonsson residerte på Orphir på

³⁶² Lunden, 1997, s.59

³⁶³ OS, s.107

³⁶⁴ OS, s.109

³⁶⁵ OS, s.110

³⁶⁶ Jón Haukar Ingimundarson, 1992, s.234

³⁶⁷ Lunden, 1997, s.60

³⁶⁸ Miller, 1990, s.105; Helgi Þorláksson, 1992, s.233

³⁶⁹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.118

³⁷⁰ Byock, 1988, s.80

³⁷¹ Jón Haukar Ingimundarson, 1992, s.221

Mainland. Orphir var en stor gård med en drikkehall der jarlen holdt storartete julefester.³⁷² Jarlen bodde på en bondegård i stedet for i en by. Det tyder på mindre betydning av handelsvirksomhet i forhold til jordbruk. Noen overregional handelsvirksomhet foregikk sjelden på en bondegård. Byene derimot var steder der leverandører og kjøper kunne møtes. Muligheter var innkvartering av handelsmenn og lagring av varene var viktige faktorer. Handel av større omfang behøvde også bedre organisering.

Bare noen få jarler var pådrivere innenfor urbanisering. Jarl Thorfinn Sigurdsson hadde bygget Christchurch i Birsay og opprettet bispesete der.³⁷³ Det gjorde Birsay til et religiøst og politisk sentrum for Orknøyjarledømmet. Gravleggingen av den hellige jarl Magnus Erlendsson gjorde Birsay til et pilegrimsmål og hadde økonomisk betydning for utviklingen av byen. Relikviene ble senere flyttet til Kirkwall, som på denne tiden var en *kaupstaðr* med et lite antall hus.³⁷⁴ Under Ragnvald Kale ble Kirkwall til jarledømmets nye hovedstad. Offentlige forsamlinger med bøndene og jarlen fant sted i Kirkwall, og jarlen bygget der St. Magnus-katedralen.³⁷⁵ En liten handelsplass utviklet seg til et religiøst og politisk sentrum. Tross aktiv fremdriving av urbanisering avholdt Ragnvald Kale julefester på sin gård i Knarston. Byen var antagelig ikke stor og betydelig nok ennå til å være en permanent residens. Omfang og betydning av handel var beskjeden i forhold til landbruket.

Skatter og avgifter

I tillegg til å være handelssentre hadde byene betydning som politiske, religiøse og administrative senter. Økonomisk betydning av skatter og avgifter for konger og jarler forutsatt en organisert administrasjon. Byer som administrative senter var lite utviklet i Orknøyjarledømmet og det nevnes sjelden noen former for skatter i *Orkneyinga Saga*. Noen få episoder forteller om innsamling av skatter.³⁷⁶ Det tyder på lite økonomisk betydning av skattevesen i Orknøyjarledømmet. Avgifter kunne være knyttet til kirke, forsvar og rettsvesen.

Rettsvesen bestemte omfang av bøter, som kunne ha økonomisk betydning. Kong Harald Hårfagre påla hele Orknøyjarledømmet et *gjald* i forbindelse med drapet på en av hans sønner.³⁷⁷ Denne boten betalte jarlen Einar Ragnvaldsson, og han kunne derfor kreve landskyld på alle gårder. Det kan synes overraskende at jarlen kunne tilegne seg bøndenes

³⁷² OS, s.124

³⁷³ OS, s.75

³⁷⁴ OS, s.105

³⁷⁵ OS, s.140, s.142

³⁷⁶ OS, s.41, s.185

³⁷⁷ OS, s.32

odelsrett. Kong Harald Hårfagre gjorde noe lignende i Norge i form av odelstilegnelse.³⁷⁸ Ble på denne måten odelsbønder til jarlenes leilendinger? Det er tvilsomt at bøndernes status kunne bli permanent forandret i så stor grad. Orknøyske bønder fikk odelsretten tilbake tre generasjoner seinere under Sigurd Hlodvirsson.³⁷⁹ Hvorfor skulle bøndene betale til kongen for drapet som jarlen var ansvarlig for? Frie bønder hadde antagelig enkelte rettslige forpliktelser overfor riket og rikets nominelle hersker. Det er mulig at jarlen i denne drapsaken ble oppfattet som overhodet av et fellesskap, som var en rettslig enhet på samme måte som en familie. Så som familiemedlemmene var forpliktet mot ætten, var bøndene forpliktet mot jarledømmet. Når bøndene ikke kunne betale for denne kollektivskyld, mistet de rettigheter til den betalende jarlen.

Bøter hadde sjelden så store økonomiske konsekvenser i Orknøyjarledømmet og fortelles veldig lite om i *Orkneyinga Saga*. De rettsaker som nevnes ble ofte avgjort hos kongen og sjelden på offentlige forsamlinger. På Island hadde offentlige forsamlinger betydning for lovgiving og rettsvesen. Deltagelse var en rettighet og en forpliktelse. Utgiftene for deltagerne ble dekket av avgifter som ble betalt til høvdingene.³⁸⁰ Denne *þingfarar kaup* var ingen kilde til rikdom for høvdingene.³⁸¹ Avgiften hadde mer betydning for høvdingens prestisje enn økonomien. I *Orkneyinga Saga* hadde bøndene mindre andel i rettsvesenet enn på Island. Grunnen til dette inntrykket kan være forfatterens forholdsvis begrensede interesse for bønder. Det sterke fokuset på jarlenes aktiviteter kan gi et skjevt bilde av bøndernes offentlige forsamlingers betydning for rettsvesenet.

Det berettes ikke om kamper for kontroll av Orknøyjarledømmets rettsvesen. Det kan tolkes som et tegn for jarlenes lite interesse i rettsvesen og lite økonomisk betydning av bøter. For norske konger var bøter for lovbrudd en viktig inntektskilde, og derfor fantes detaljerte bøtebestemmelser i landskapslovene.³⁸² Sveaas Andersen nevner i denne sammenheng kongens funksjon som fredsstifter. Orknøyjarlene fremstilles i sagaen sjelden som fredsstiftende.

Mot all forventning konverterte den krigerske jarl Håkon Pålsson, som var ansvarlig for drapet på den hellige jarl Magnus Erlendsson, til en god administrator og fredsstifter.³⁸³ Denne omvendelsen skjedde først når det ikke fantes konkurrerende jarler lenger. Det nevnes ny lovgiving i denne sammenheng. Ingen ting ble sagt om lovene ordnet skattelegging eller

³⁷⁸ Sveaas Andersen, 1977, s.87

³⁷⁹ OS, s.37

³⁸⁰ Byock, 1988, s.82-83, Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.102

³⁸¹ Miller, 1990, s.25

³⁸² Sveaas Andersen, 1977, s.298

³⁸³ OS, s.97

innkreving av bøter. Fortellingen om Håkon Pålssons fredelige siste regjeringsfase ligner i stor grad på fremstillingen av farfaren Thorfinn Sigurdssons siste livsår.

Thorfinn Sigurdsson konsentrerte seg om administrasjon og lovgiving etter at alle rivaler var ute av veien.³⁸⁴ Det gis ingen informasjon om innholdet av lovene eller detaljer om regjeringsapparatet. Gjennomføring av regjeringsoppgaver hadde antagelig liten innvirkning på jarlenes velstand. Dette kan sammenlignes med den beskjedne og uregelmessige inntekten fra administrativ aktivitet hos islandske høvdinger.³⁸⁵ Noen skatter og avgifter til Thorfinn Sigurdsson nevnes i forbindelse med forsvar av Orknøyene mot plyndring.³⁸⁶ Jarlen kunne kreve skatter fra sin del av Orknøyene. Thorfinn Sigurdsson viste seg villig til å gi deler av jarledømmet til Ragnvald Brusson med begrunnelsen at vennskap og støtte fra hans nevø var viktigere enn skatteinntektene fra områdene.³⁸⁷ Det gir tydelig uttrykk for at skattene hadde en beskjeden verdi. Det sies tydelig i episoden at det økonomiske aspektet her ikke oppveide de alliansepolitiske faktorer.

Avgifter til landets forsvar var sammen med kirketienden ofte de første formene for skatter. Et organisert materiell omfordelingssystem forutsatte sentrale instanser for administrasjon og politisk styring.³⁸⁸ Grunnleggingen av et orknøysk bispedømme og permanent jarlsresidens på Birsay under jarl Thorfinn Sigurdsson tyder på bestrebelser om organisering av administrasjon. Politisk og økonomisk sentralstyre i Orknøyjarledømmet virker lite utviklet i perioden som omhandles i *Orkneyinga Saga*.

Orknøyjarlene bygget kirker og katedraler, men kirkeeiendom ble antagelig mindre kontrollert av orknøyske høvdinger og jarler enn tilsvarende på Island. Kontroll over kirkens inntekter utviklet seg til en avgjørende økonomisk faktor på Island etter innføringen av tienden i 1096–97.³⁸⁹ Verdslige landeiere kunne utøve og arve kontroll over kirkenes inntekter etter bygging av kirker og stifting av jord til kirken.³⁹⁰ Innføringen av tiende nevnes ikke i *Orkneyinga Saga*. Tienden kan ha blitt kontrollert og disponert fullstendig av biskopen og kirkeorganisasjonen og hadde derfor ingen økonomisk eller politisk betydning for Orknøyjarlene. Jarl Ragnvald Kale krevde odelsretten for all jord på Orknøyene når byggingen av St. Magnus- katedralen ble for kostbar.³⁹¹ Bøndene fikk muligheten til å kjøpe odelsretten tilbake. Dermed ble avgiften en engangsbetaling i sammenheng med

³⁸⁴ OS, s.75

³⁸⁵ Byock, 1988, s.77

³⁸⁶ OS, s.50

³⁸⁷ OS, s.59

³⁸⁸ Lunden, 1997, s.43

³⁸⁹ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.105; Miller, 1990, s.26

³⁹⁰ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.108; Byock, 1988, s.93

³⁹¹ OS, s.142

katedralbyggingen. Kirkebygging forsørget jarlen ikke med en langvarig inntektskilde. I det krigerske Orknøyjarledømmet hadde forsvarsavgifter mye større betydning enn kirkeskatter. Bøndene betalte for sin beskyttelse. Et organisert landsforsvar i form av *leiðangr* ble finansiert gjennom skatter.³⁹² *Leiðangr* hadde ikke alltid en defensiv karakter, og kunne utvikle seg til en økonomisk belastning for bondebefolkningen, som hadde mer interesse i fredelig næringsdrift hjemme enn i vikingferder.

Plyndring

Finansieringen av imponerende gjestebud og verdifulle gaver krevde omfattende materielle midler. Inntektene fra jordeiendom på Orknøyene var tilstrekkelig for de fleste bønder. Et kostbart stormannsliv kunne ikke finansieres med avkasting fra landbruk alene. Ressurser fra Caithness og bytte fra vikingtokt ble brukt for å supplere høvdingenes materielle behov. Den tidligere norske kongen Eirik Bloddøks var, tross regjeringsmakt over den engelske provinsen Northumbria, avhengig av plyndring for å underholde sitt store følge.³⁹³ Kong Olav Haraldsson hadde gjennom sin vikingkarriere i England skapt et materielt grunnlag for maktkampen i det norske kongedømmet.³⁹⁴ Orknøyjarlene måtte presentere seg som sjenerøs for å tiltrekke mektige støttespillere og var derfor avhengig av tilgang til luksusvarer. Noen jarler ble framstilt som fredelige etter å ha fått herske over hele jarledømmet uten å innskrenke sin livestil. Pål Håkonsson for eksempel hadde tross avkall på vikingtokt råd til å være sjenerøs og gavmild.³⁹⁵ Det kan skyldes at han som enhersker ikke lenger trengte å involvere seg i ressurskrevende konflikter om jarledømmet, og følgelig hadde tilstrekkelige ressurser gjennom jordbruket.

Trelast for skipsbygging var en viktig forutsetning for maritim krigsføring og herjing. En del av de orknøyske skip ble bygget i Norge. Det ville bety en avhengighet til norske eksportvarer, som muligens kongene kunne kontrollere. Men i forhold til de mange fortellinger om vikingaktiviteter, finnes fåtallige beretninger om skip fra Norge. De britiske øyene kan ha vært en leverandør av treverk eller skip. Orknøyene var mindre avhengig av landets egne naturressurser enn det fjerne Island var, på grunn av korte sjøfartsveier til Norge og de britiske øyene. Verdien av plyndregods måtte oppveie kostnaden for skip og mannskap. Plyndregods var en økonomisk ubetydelig faktor for islandske høvdinge. Herjing tjente bare til å terrorisere rivaliserende høvdingers tilhengere.³⁹⁶ Derimot hadde orknøyske høvdinge

³⁹² Lunden, 1997, s.42

³⁹³ OS, s.32

³⁹⁴ Bagge, 1991, s.90

³⁹⁵ OS, s.101

³⁹⁶ Jón Viðar Sigurðsson, 1999, s.117

lett tilgang til rikdommer fra områder rundt Irskhavet. Men også i disse regioner må ressursene ha hatt sine begrensninger. Regelmessige årlige plyndringstokt kunne noen ganger være ulønnsomt.³⁹⁷ Likevel finnes det fortellinger om plyndrende orknøyske jarler og høvdinger fra hele sagaperioden.

På andre halvdel av 1100-tallet fantes det fortsatt typiske vikinghøvdinger på Orknøyene.³⁹⁸ Svein Asleifarson dro ut på vikingtokt om våren og høsten.³⁹⁹ Svein underholdt om vinteren over åtti menn i sin store drikkehall på Gairsay. Sveins sønner hadde enten ikke råd eller behov for å underholde et like stort følge, og delte farens store drikkehall i to.⁴⁰⁰ Bakgrunnen for denne delingen nevnes ikke. Det kan oppfattes som at Svein Asleifarson var en siste representant for gruppen av plyndrende vikinghøvdinger. Jarlene hadde på midten av 1100-tallet blitt mye fredeligere. Jarlen Harald Maddadarson ba Svein Asleifarson om å slutte med røving, og spurte indirekte høvdingen om å begrense antallet i sitt følge.⁴⁰¹ Med et mindre følge som måtte underholdes kunne høvdingens inntekter fra landbruk være tilstrekkelig og plyndring ville være unødvendig.

Oppsummering

Landbruk var Orknøyenes viktigste næringsgren. Selv de mektigste vikinghøvdinger kontrollerte personlig dyrking og høsting på sine åkrer. Avkastning fra jordegods ga den mest stabile og omfangrike inntekten for både jarler, høvdinger og bønder. Orknøyske bønder var i likhet med norske og islandske interessert i fredelig jorddyrking og stabilitet. Bøndene er derfor sjelden heltene i *Orkneyinga Saga*. Sagaen uttrykker samtidig aktelse for bondestanden. Det understreker landbrukets høye betydning og liten grad av konsentrasjon av jordeiendom hos noen få høvdingfamilier. Selv jarlene eide land i begrenset omfang. Det var mulig å forpakte jord, men ikke å gi det som len til allierte stormenn.

Hvis interessen av sagaforfatteren gjenspeiler i en vist grad realiteten, hadde plyndring mer betydning enn handel og skattelegging for Orknøyjarlene. Plyndring ble i *Orkneyinga Saga* fremstilt som en vanlig og regelmessig aktivitet hos aristokratiet i løpet av hele sagaperioden. Plyndring ga tilgang til viktige prestisjeobjekter, men hadde begrenset økonomisk betydning for jarler og høvdinger fram til slutten av det 12. århundre. I tillegg til herjing kunne handel forsørge krigeraristokratiet med luksusvarer for gaveutveksling. Orknøyske jarler og høvdinger måtte sikre seg militær og politisk støtte gjennom gaver og

³⁹⁷ OS, s.39

³⁹⁸ OS, s.124, s.184

³⁹⁹ OS, s.215

⁴⁰⁰ OS, s.218

⁴⁰¹ OS, s.216

gjestebud i det krigerske samfunnet. Tross gunstig posisjon i Nordsjøen utviklet handelen seg bare i beskjeden grad. Jarlene var sjelden sentralstyrende drivkrefter for utvikling av byer og handel.

Landbruksprodukter hadde stor betydning for å kunne forsørge familien og avholde store gjestebud. Derfor oppfatter jeg landbruk som det viktigste næringsgren på Orknøyene. De regelmessige vikingtokt er tegn for at plyndring var nesteviktigst for Orknøyjarlenes og høvdingers økonomi. Handel hadde i lignende grad betydning for tilgang til prestisjeobjekter. Skatter og avgifter få den minste oppmerksomhet i *Orkneyinga Saga*, noe som tyder på at det ikke var viktige inntektskilder for Orknøyjarlene. Ingen av de her betraktete næringsgrener var kilder for samling av enorme rikdommer. Dermed manglet det en økonomisk basis for en konsentrasjon av politisk makt.

Kapittel 9: Konklusjon

Min undersøkelse av *Orkneyinga Saga* viser at Orknøyjarlene dominerte den politiske kulturen i det norrøne Orknøyjarledømmet og var avhengig av å bygge politiske allianser. Jarlene utøvde ingen absolutt makt og kunne ikke ignorere den politiske innflytelsen av jarledømmets aristokrati og bondesamfunn. Berettiget arvekrav og en religiøs lederstilling i samfunnet var viktige forutsetninger for å hevde krav på jarleverdigheten, men det ga ingen garanti for ubestridt herredømme over Orknøyjarledømmet. Jarlsemnen måtte sikre seg militær og politisk støtte ved å knytte personlige bånd til tallrike og mektige høvdinge og bønder. Slektskapsforbindelser kunne være et fordelaktig grunnlag for å oppbygge personlige forhold, som ofte manifesterte seg i formelt inngåtte vennskap. Med gaver ble vennskapet beseglet. Gaveutveksling og gjestebud var avhengig av økonomiske grunnlag. Alle aspekter av den politiske kulturen, som jeg her undersøkte, sto i sammenheng med oppbygging og organisering av politiske og militære allianser.

Gaver ble utvekslet for å markere personlige bånd og dermed sikre allianser. Etter min oppfatning hadde gaveutveksling i det orknøyske samfunn en like stor betydning som i Norge og på Island. Gaveutveksling var en offentlig politisk handling og underlå samfunnets uskrevne regler. Gjensidighet var det viktigste prinsippet. En gave medførte forpliktelsen til en motgave. Motgaven kunne være en passende gjenstand eller forpliktelsen til tjeneste eller støtte. Holding av gjestebud var en del av det formelle gaveutvekslingssystemet. Gaveutvekslingens fortjeneste var å skape forpliktelser og sikre lojalitet. Det var ikke giverens intensjon å få hurtig en motgave tilbake. Gaveutveksling anser jeg ikke som en økonomisk inntektskilde. Derfor var gaveutveksling ikke et tema som jeg betraktet i kapittelet om jarlenes økonomi. Gavene hadde mest en symbolsk verdi og var avhengig av giverens og mottakerens sosiale status. Fortellinger om gaveutveksling mellom norske konger, orknøyske jarler og høvdinge demonstrerer at konger hadde en høyere status enn jarler. Det betyr ikke at Orknøyjarlene bestandig var undersåtte av norske konger. Når kongens gaver forandret sin karakter til lån, viser det en økning av kongens makt og av kongens overordning over jarlen. Fortellinger fra *Orkneyinga Saga* gir inntrykk av at gaveutveksling og gjestebud hadde en del betydning i forbindelse med prestisje for aristokratiet lengre sør i Europa.

Personlige bånd og forpliktelser ble bekreftet gjennom gaveutveksling og manifestert gjennom stiftelse av formelle vennskap. På samme måten som gaveutveksling, var det å gå inn i et vennsksforhold en offentlig handling og påvirket personens anseelse i samfunnet. Å ha innflytelsesrike venner, slik som høvdinge og konger, ga Orknøyjarlene prestisje og sikret

dem støtte i kamper mot rivaliserende jarler. Jarlene kunne være venner av sosialt og politisk likestilte jarler, høyerestilte konger i tillegg til laverestående høvdinge og bønder.

Statusforskjeller innenfor vennsksforhold var vanlig. Det at begge parter hadde nytte av et vennskap, var viktig. Orknøyjarlenes personlige politiske interesser var mest avgjørende for gå inn i et vennskap og for opprettholdelsen av vennsksforhold. Jarlene måtte likevel i stor grad respektere samfunnets normer om lojalitet og gjensidige forpliktelser innenfor vennskap. Orknøyjarlenes maktpolitiske interesser kolliderte mest med ambisjoner fra andre jarler. Derfor var vennskap mellom jarler mest preget av ustabilitet. Partner med forskjellig sosial status hadde skjeldnere motstridende ambisjoner. Selv om den norske kongen hadde en høyere sosial status enn Orknøyjarlene, kunne begge parter ha konfliktfylte interesser og ambisjoner om å være Orknøyenes overherre. Det anser jeg som grunnen til skiftende forhold mellom norske konger og orknøyske jarler. Forskjellig tydelig underordning av jarler var avhengig av politiske situasjoner og antydes i *Orkneyinga Saga* i endringer fra vennskap til lensherreforhold. Sagaen fokuserer i stor grad på forholdet mellom konger og jarler, men mange fortellinger tolker jeg som tegn for at vennskap med høvdinge og bønder hadde større betydning i Orknøyjarledømmets politiske kultur.

Personlige bånd fantes mellom medlemmer fra samme familien helt fra fødselen av. Derfor var slektninger ofte de viktigste personene i en politisk støttegruppe. Denne gruppen kunne utvides gjennom ekteskap og fostring. Slegtninger var forpliktet til gjensidig støtte og hevn i tilfeller av drap eller andre ærestap. Individets ære og posisjon i samfunnet var på Orknøyene knyttet til familien, i likhet med samfunn på Island og i Norge. Mange fortellinger om rivalitet mellom beslektede jarler viser at tilhørighet til den samme ætten utelukker ikke alvorlige og dødsbringende konflikter. Jeg oppfatter jarlenes politiske og sosiale særstilling i det orknøyske samfunnet som en grunn for hyppigere konflikter innefor jarleætten enn i andre familier. Konflikter innenfor kjernefamilier forekommet sjelden. Jarler kunne alltid stole på støtte fra foreldre eller barn. På grunn av et bilateral slektskapsystem tilhørte barn to ætter, som var forbundet gjennom ekteskap. Ekteskapspolitikk hadde stor betydning for Orknøyjarlene. Det ble skapt forbindelser til skotske konger, norske stormenn og orknøyske høvdinge, som viste seg å være avgjørende i jarledømmets maktkamper. Det fortelles sjelden om fostring, men i noen tilfeller var fosterfedre en svært viktig støtte for jarler.

Tilhørighet til jarleslekten forsørget jarlsemner, ikke bare med mektige politiske allierte og dødsbringende fiender, men ga den nødvendige retten til å delta i jarledømmets maktkamp. Uten berettiget arvekrav var det umulig å samle politisk og militær støtte. Alle mer eller mindre suksessrike jarlsemner i *Orkneyinga Saga* var mannlige etterkommer av

Ragnvald Mørejarl, med unntak av Ragnvalds bror Sigurd og nevø Guthorm. Jeg oppfatter denne kontinuiteten i arvefølgen som et tydelig tegn på at Orknøyjarledømmet var eiendom av den samme slekten som jeg betegnet hovedsakelig som Orknøyjarleslekten. Det spilte i hele perioden av *Orkneyinga Saga* ingen rolle om det var sønner født innefor ekteskap eller uektefødte. Anerkjent ættetilhørighet ga arverett. Derfor fantes nesten alltid flere jarlsemner og mange kamper om jarledømmet. Arving av jarleverdigheten forandret seg fra at det fantes en jarl om gangen og brødre arvet etter hverandre, til deling av jarledømmet mellom flere sønner av jarler. Fram til 1100-tallet kunne bare sønner av jarler arve farens herredømme. Senere fantes også jarler som hadde arvet fra sin morfar. Utviklingen av arvesystemet på Orknøyene viser paralleller til datidens tendenser i norske tronfølgerregler, men det nevnes verken nedskrevne tronfølgerlover eller primogenitur, allenarving av den eldste ektefødte sønn, i *Orkneyinga Saga*.

Ved siden av et rettslig grunnlag hadde Orknøyjarlene en ideologisk basis for sitt herredømme. Orkneyjarlene hadde en sakral betydning, som kan sammenlignes med den religiøse lederstillingen av norske konger og jarler. En mytisk avstamning av jarleslekten viser en kontinuitet i jarlenes religiøse særstilling i samfunnet fra hedensk tid til den kristelige middelalderen. Kanoniseringen av Magnus Erlendsson og utbredelsen av St. Magnus-kulten understreker jarlenes sakrale betydning i kristendommen. Under tvang fra kong Olav Tryggvasson ble Orknøyene kristnet av jarl Sigurd Hlodvirsson. En konfliktfri innføring av kristendommen viser at den kristne troen allerede var godt utbredt. Jarlene Thorfinn Sigurdsson, på midten av 1000-tallet, og Ragnvald Kale, på midten av 1100-tallet, var mest aktiv i organisering av jarledømmets kirkeapparat. Under Thorfinn ble bispedømmet grunnlagt med sete i Birsay, som ble flyttet til Kirkwall under Ragnvald Kale. Birsay og Kirkwall hadde også betydning som pilegrimssteder etter utbredelsen av St. Magnus-kulten. Politiske og religiøse sentre ble knyttet sammen. Kirkeorganisasjonen hadde betydning for utvikling av en sentral administrasjon og skattevesen.

De første former for avgifter og overregional administrasjon var, ved siden av religiøse organisasjoner, knyttet til Orknøyjarledømmets forsvar. Organisering av forsvaret hørte til jarlenes ansvarsområde og både bønder og høvdingenes krigerflokker stilte opp i forsvarsstyrkene. Bondeoppbudet var både på Orknøyene og i Norge organisert i leidangen. På Island var et slikt forsvarsorgan ikke nødvendig og det fantes heller ikke noen store krigerflokker, hird, i høvdingers følge. På Orknøyene var forsvarsstyrker ofte en blanding av hird og leidang. På begynnelsen av 1000-tallet var leidangen etablert på Orknøyene. Kontroll over leidangen ga konger og jarler militær makt og tilgang til forsvarsutgifter, som kunne

være basis for for en politisk særstilling. I Norge var leidangen bedre organisert og lovfestet enn på Orknøyene. Det kan forklares med kongerikets større omfang og befolkningstall, som var grunn for den norske leidangens større kapasitet for å utruste flåter av langskip. Det beskrives krigsskipene som overlegen over små båter i *Orkneyinga Saga*. Det oppfatter jeg som tegn for voksende betydning av elitestyrker i Orknøyenes sjøkrigføring. Bøndene mistet en del av sin militære betydning, men medført tap av sosial status var ubetydelig. Høvdingers krigerflokker var ikke dominerende i krigføring, men var mer effektiv på plyndringstokt enn styrker av i stabilitet og fred interesserte bønder. Kongens og jarlenes krigerflokker var organisert i hirden. Det fantes forskjellige rang og et hierarki innenfor hirden. Jarlenes hird beholdt sin utelukkende militære betydning, mens kongshirden utviklet seg til en administrativ institusjon. Orknøyjarlenes hird var mindre omfangrik og organisert enn kongshirden på 1100-tallet.

Orknøyjarlene trengte et materielt grunnlag for å underholde krigerflokker og finansiere gaveutveksling. Jarlenes økonomi var en viktig faktor for alliansebygging, i tillegg til den daglige livsførsel. Sikringen av levestandarden behøvde en stabil og tilstrekkelig inntektskilde. Avkastning fra landbruk var mest forutsigbart og regelmessig i forhold til plyndring, handel og skattelegging. Derfor var jordbruk den viktigste næringsgren på Orknøyene. Jordbrukets store betydning, og en liten konsentrasjon av jordeienedom i få hender, begrunnet en høy status i bondestanden. De fredelige bøndene er sjelden helter i *Orkneyinga Saga*, men fremstilles som en respektert samfunnsgruppe. Begrenset størrelse av jordområder som jarlefamilier eide, gjorde forpaktning til leilendinger mulig, men hindret at jarler kunne gi jord som len til mektige allierte. Det fantes ingen orknøyske lendmenn. Tilgang til luksusvarer var svært viktig for gaveutveksling og ble sikret gjennom handel og plyndring. Herjing får mer oppmerksomhet i *Orkneyinga Saga* enn handel. Det kan henge sammen med sagaforfatterens interesse, men lite utvikling av byer tyder også på beskjedent omfang av handel. Sentralisering av administrasjonen kunne ha gitt impulser til urbanisering, men skattelegging hadde den minste betydning for Orknøyjarlenes økonomi. Jarlenes økonomi tjente til sikring av levestandard og økning av prestisje, men ikke til stor opphopning av rikdommer. Derfor oppfatter jeg ikke Orknøyjarlenes økonomi som et tilstrekkelig materielt grunnlag for en omfattende maktkonsentrasjon i jarledømmet.

De poklitiske aspekter i det orknøyske samfunnet som jeg har undersøkt, viser mange likheter med det offentlige samlivet på Island og i Norge. Å sammenligne orknøyske forhold med andre norrøne samfunn og bruke det til dels som forklaringer, har påvirket min tolkning av *Orkneyinga Saga*. Jeg synes at det er rimelig å påstå at det fantes et typisk norrønt samfunn

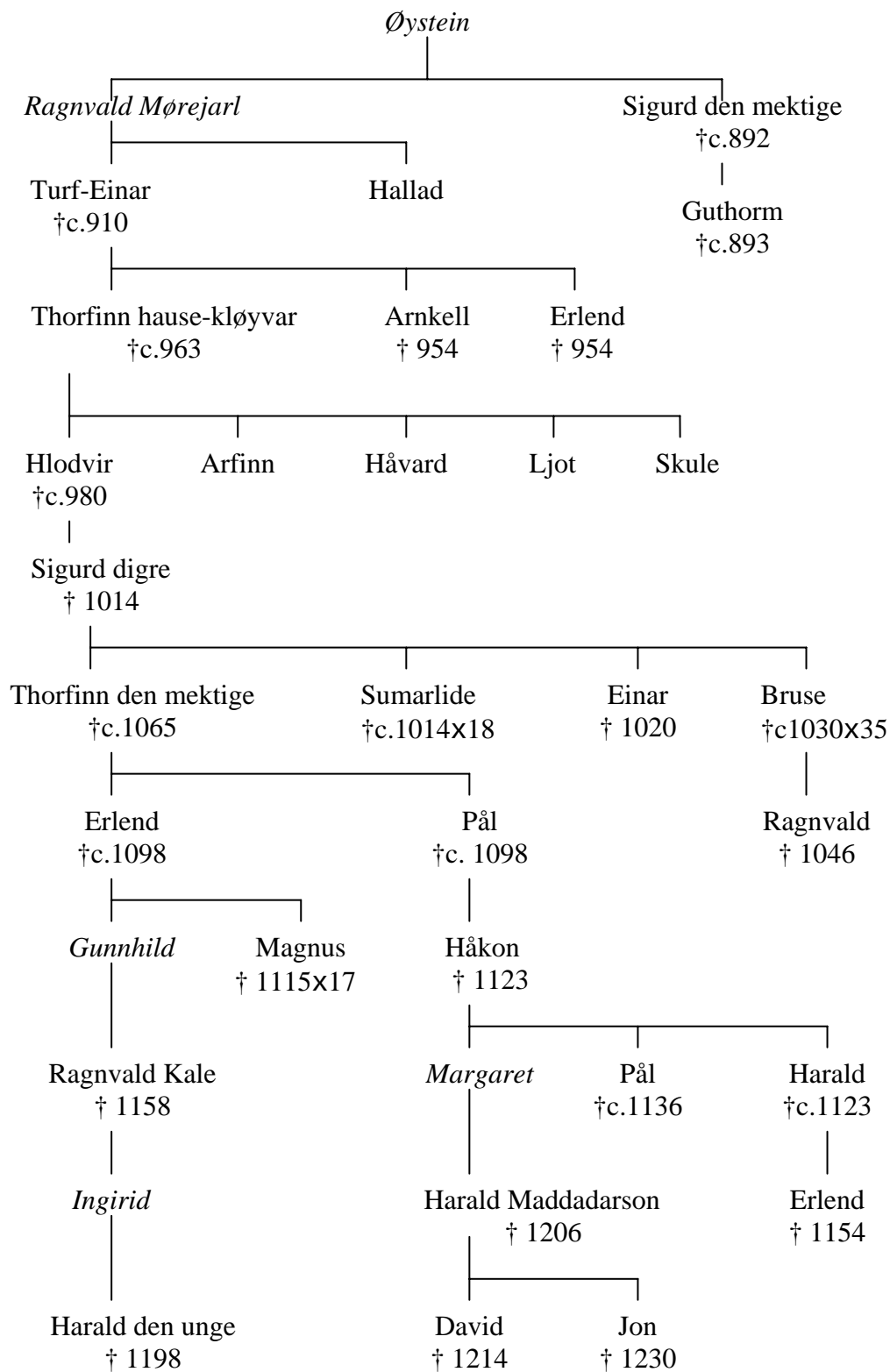
på Orknøyene. Med hensyn til slektskapets rolle i alliansebygging og den store betydning av personlige bånd, kan det kalles et norrønt ættesamfunn. Jarlenes makt var lite institusjonalisert og sentralisert. Til tross for jarlenes dominans i *Orkneyinga Saga* og en fremhevet politisk og sosial stilling av Orknøyjarlene, oppfatter jeg jarlene i den norrøne perioden ikke som hersker med absolutt makt. Statsdannelsen i sluttfasen av *Orkneyinga Saga*, på slutten av det 12. århundre, var mindre utpreget i Orknøyjarledømmet enn i det norske kongedømme. Organisering av administrasjon, skattelegging og lovgiving er noen aspekter som tyder på en mere avansert statsform i Norge enn på Orknøyene. I det mindre utstrakte orknøyske jarledømmet var organisering av samfunnet ikke i samme grad nødvendig som i det norske kongedømme som hadde større befolkning.

Kongemakten var i Norge mer omfangsrik og i større grad institusjonalisert. Den norske kongen kan ha hatt mer politisk makt i sitt rike enn jarlene på Orknøyene. En høyere sosial status av kongen har jeg vist tidligere i avhandlingen og i konklusjonen. Jeg oppfatter Orknøyjarlenes politiske stilling i stor grad som uavhengig fra kongenes overherredømme, tross at norske konger anså jarledømmet som sin arv fra kong Harald Hårfagre. Jarledømmet ble grunnlagt som gave fra kongen til Ragnvald Mørejarl. Den raskt etablerte arveretten av Ragnvalds etterkommere er et av flere tegn om at Orknøyene var jarleslektens odel, ikke kongeættens arv. Noen konger klarte å tvinge jarler til å underkaste seg kongens overherredømme og konger kunne ha noen innflytelse på jarledømmets politikk, men nesten ingen norsk konge utøvde virkelig makt på Orknøyjarledømmet. Selv kong Magnus Berrføtt, som hadde invadert Orknøyene og sendt jarlene Erlend og Pål til Norge, prøvde å knytte personlige bånd til Erlends og Påls sønner. Den norske kongen kunne ikke ignorere arveretten til den etablerte jarleslekten. Kong Magnus Berrføtts ambisjoner på Orknøyene varte ikke lenger enn kongen selv. Sønnen Sigurd, som kong Magnus hadde innsatt som overherre over Orknøyene, forlot jarledømmet etter farens død.

Den politiske kulturen på Orknøyene var ikke isolert, men norske konger domierte ikke den orknøyske politikken. Kongelig innflytelse på jarledømmets politikk var betinget av norske kongers maktetablering i Norge, men selv godt etablerte konger kunne ikke gripe inn på en avgjørende måte i Orknøyjarlenes maktkamper. Kongelig støtte til jarlsemner var en viktig faktor, men jeg tilskriver aristokrater og bønder på Orknøyene en større politisk vekt i jarledømmet enn kongen. Det kan forklares med jarlenes avhengighet av personlige bånd som grunnlag for politiske allianser. En mektig, men fjern, norsk konge hadde mindre betydning enn en støttegruppe av lokale innflytelsesrike høvdinge. Personlige kvaliteter og evner var mere avgjørende faktorer i den orknøyske politiske kulturen enn kongens formelle samtykke

når kongen ga jarletittelen. Flere aspekter spilte sammen, og hver enkel faktor for seg ga ingen garanti for å kunne hevde krav på jarlemakten med suksess. Et jarlsemne måtte vise seg som dyktig for sikre seg støtte i maktkampen. Både det orknøyske bondesamfunnet og aristokratiet hadde innflytelse på hvilket medlem av Orknøyjarleslekten som ble regjerende jarl. Ikke bare jarler var involvert i kampen om jarlemakten. Både jarler, høvdinger og bønder hadde sentral betydning i Orknøyjarledømmets politiske kultur i den norrøne perioden av *Orkneyinga Saga*. Min hovedkonklusjon er derfor at Orknøyjarledømmet var ingen norsk provins, men i en stor grad et uavhengig rike.

Orknøyjarlene⁴⁰²

⁴⁰² Her lister jeg opp alle Orknøyjarler fra perioden av *Orkneyinga Saga*. Fordfedrene Øystein og Ragnvald Mørejarl og noen jarlsmødre var ikke jarler på Orknøyene. Derfor skrev jeg deres navner i kursiv. Kilder for denne oversikten er OS, Crawford 1987 og Thomson 1987.

Kilder

Íf XXXV = *Íslenzk fornrit XXXV*, Orkneyinga saga. Ed. Finnbogi Guðmundsson. Reykjavík 1965

OS = *Orkneyinga Saga: the history of the Earls of Orkney*. Translated with an introduction by Hermann Pálsson and Paul Edwards. Penguin books, London 1981.

Eddadikt, Oversatt av Ludvig Holm-Olsen. J. W. Cappelens Forlag, 1975.

Althoff, Gerd 1997: *Spielregeln der Politik im Mittelalter*. Primus Verlag, Darmstadt

Bagge, Sverre 1986: *Europa tar form*. Cappelen, Oslo.

Bagge, Sverre 1991: *Society and politics in Snorri Sturluson's Heimskringla*. University of California Press, Berkeley.

Bagge, Sverre 1994: 'Snorres bilde av det tidlige norske kongedømmet.' I: Jens Peter Schjødt, Ulf Drobin (red.): *Myte og ritual i det førkristne Norden: et symposium*. Odense Universitetsforlag, Odense.

Bagge, Sverre 1996: *From gang leader to the Lord's anointed: kingship in Sverris saga and Hákonar saga Hákonarsonar*. Odense University Press, Odense.

Bagge, Sverre 1998: *Mennesket i middelalderens Norge : tanker, tro og holdninger 1000-1300*. Aschehoug, Oslo.

Byock, Jesse L. 1982: *Feud in the Icelandic Saga*. University of California Press, Berkeley.

Byock, Jesse L. 1988: *Medieval Iceland: Society, Sagas, and Power*. University of California Press, Berkeley.

Crawford, Barbara 1987: *Scotland in the early Middle Ages, 2, Scandinavian Scotland*.
Leicester University Press, Leicester.

Fidjestøl, Bjarne 1993: 'Bjarni Kolbeinsson.' I: Phillip Pulsiano (ed.): *Medieval Scandinavia: an Encyclopedia*. Garland, New York.

Finnbogi Guðmundsson 1993: 'On the writing of *Orkneyinga Saga*.' I: Colleen E. Batey, Judith Jesch and Christopher D. Morris (ed.): *The Viking Age in Caithness, Orkney and the North Atlantic: select papers from the proceedings of the Eleventh Viking Congress, Thurso and Kirkwall, 22 August - 1 September 1989*. Edinburgh University Press, Edinburgh.

Foote, Peter 1988: 'Observations on *Orkneyinga saga*.' I: Barbara Crawford (ed.): *St Magnus Cathedral and Orkney's Twelfth-Century Renaissance*. Aberdeen University Press, Aberdeen.

Gísli Pálson 1992: *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*.
Hisarlik Press, Enfield Lock.

Grimm, Oliver 2002: 'The military context of Norwegian boathouses AD 1-1500.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Hansen, Lars Ivar 1999: 'Ætten i de eldste laskapslovene – Realitet, konstruksjon og strategi.' I: Else Mundal og Ingvild Øye (ed): *Norm og praksis i middelaldersamfunnet. Foredrag fra et tverrfaglig seminar, som ble holdt på Bryggens Museum i Bergen i dagene 12-13. desember 1997*. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.

Harbitz, Georg Prahl 1951: 'Leidangen og det gamle norske samfunn.' I: G.P. Harbitz, Sven Oppegaard, Rolf Scheen ; redakør J. Løchstøer: *Den norske leidangen*. Sjøforsvarets overkommando, Oslo.

Hastrup, Kirsten 1985: *Culture and History in Medieval Iceland*. Clarendon Press, Oxford.

Helgi Þorláksson 1992: 'Social ideals and the concept of profit in the thirteenth-century Iceland.' I: Gísli Pálson (ed.): *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*. Hisarlik Press, Enfield Lock.

Helle, Knut 1996: *Norge blir en stat. 1130-1319*. Universitetsforlaget, Oslo.

Holman, Katherine 1996: *Scandinavian Runic Inscriptions in the British Isles: Their Historical Context*. Tapir, Trondheim.

Jesch, Judith 2002: 'Sea-battles in skaldic poetry.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed.): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Jesch, Judith 2005: 'Literature in Medieval Orkney.' I: Olwyn Owen (ed.): *The World of Orkneyinga saga*. Orkney Museum Publications, Kirkwall.

Jesch, Judith og Theya Molleson 2005: 'The Death of Magnus Erlendsson and the Relics of St Magnus.' I: Olwyn Owen (ed.): *The World of Orkneyinga saga*. Orkney Museum Publications, Kirkwall.

Johnsen, Oscar Albert 1939: *Norwegische Wirtschaftsgeschichte*. Verlag von Gustav Fischer, Jena.

Jón Haukur Ingimundarson 1992: 'Spinning goods and tales: market, subsistence and literary production.' I: Gísli Pálson (ed.): *From Sagas to Society: Comparative Approaches to Early Iceland*. Hisarlik Press, Enfield Lock.

Jón Viðar Sigurðsson 1999: *Chieftains and power in the Icelandic commonwealth*. Odense University Press, Odense.

Kleven, Hans I. 2001: *Norrøn arverett og samfunnsstruktur*. Falken Forlag, Oslo.

Krag, Claus 2000: *Norges historie fram til 1319*. Universitetsforlaget, Oslo.

Krag, Claus 2003: 'The early unification of Norway.' I: Knut Helle (ed.): *The Cambridge history of Scandinavia. Prehistory to 1520*. Cambridge University Press.

Lindkvist, Thomas 2003: 'Introductory survey.' I: Knut Helle (ed.): *The Cambridge history of Scandinavia. Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge.

Lunden, Kåre 1997: *Økonomi og samfunn : synspunkt på økonomisk historie*. Universitetsforlaget, Oslo.

Lund, Niels 1997: 'Is *leidang* a Nordic or a European phenomenon?' I: Anne Nørgård Jørgensen & Birthe L. Clausen (ed.): *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2-4 May 1996*. The National Museum, Copenhagen.

Magnus Magnusson 1987: *Iceland Saga*. The Bodley Head, London.

Magnús Stefánsson 1999: 'Egenkirkevesenet. Norm og praksis.' I: Else Mundal og Ingvild Øye (ed): *Norm og praksis i middelaldersamfunnet. Foredrag fra et tverrfaglig seminar, som ble holdt på Bryggens Museum i Bergen i dagene 12-13. desember 1997*. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.

Malmros, Rikke 2002: 'Leiðangr in Old Norse court poetry.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Meulengracht Sørensen, Preben 1977: *Saga og samfund: En indføring i oldislandsk litteratur*. Berlingske Forlag, Copenhagen.

Miller, William Ian 1990: *Bloodtaking and peacemaking: feud, law, and society in Saga Iceland*. University of Chicago Press, Chicago.

Moseng, Ole Georg, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen & Erling Sandmo 2007: *Norsk historie 750-1537*. Universitetsforlaget, Oslo.

Myhre, Bjørn 1997: 'Boathouses and naval organization.' I: Anne Nørgård Jørgensen & Birthe L. Clausen (ed.): *Military Aspects of Scandinavian Society in a European Perspective, AD 1-1300. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 2-4 May 1996*. The National Museum, Copenhagen.

Reynolds, Susan 1984: *Kingdoms and Communities in Western Europe 900-1300*. Clarendon Press, Oxford.

Sawyer, Birgit 1999: 'Son skal taka arv etter far sin....' I: Else Mundal og Ingvild Øye (ed): *Norm og praksis i middelaldersamfunnet. Foredrag fra et tverrfaglig seminar, som ble holdt på Bryggens Museum i Bergen i dagene 12-13. desember 1997*. Senter for europeiske kulturstudier, Bergen.

Sawyer, Birgit & Peter Sawyer 2003: 'Scandinavia enters Christian Europe.' I: Knut Helle (ed.): *The Cambridge history of Scandinavia. Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge.

Skovgaard-Petersen, Inge 2003: 'The making of the Danish kingdom.' I: Knut Helle (ed.): *The Cambridge history of Scandinavia. Prehistory to 1520*. Cambridge University Press, Cambridge.

Steinsland, Gro 1989: *Det hellige bryllup og norrønt kongeideologi: en undersøkelse av hierogami-myten i Skírnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndluljóð*. Universitet i Oslo.

Steinsland, Gro 2000: *Den hellige kongen. Om religion og herskermakt fra vikingtid til middelalder*. Pax Forlag A/S, Oslo.

Sveaas Andersen, Per 1977: *Samlingen av Norge og kristningen av landet : 800-1130*. Universitetsforlaget, Oslo.

Thomson, William P.L. 1987: *History of Orkney*. The Mercat Press, Edinburgh.

Varenius, Björn 2002: 'Maritime warfare as an organising principle in Scandinavian society 1000-1300 AD.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Wamers, Egon 2002: 'The 9th century Danish-Norwegian conflict- Maritime warfare and state formation.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Westerdahl, Christer 2002: 'The cognitive landscape of naval warfare and defence- Toponymic and archaeological aspects.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Williams, Gareth 2002: 'Ship-levies in the Viking Age- The methodology of studying military institutions in a semi-historical society.' I: Anne Nørgård Jørgensen, John Pind, Lars Jørgensen & Birthe Clausen (ed): *Maritime Warfare in Northern Europe. Technology, organisation, logistics and administration 500 BC-1500 AD. Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 3-5 May 2000*. The National Museum, Copenhagen.

Øien, Torhild 2002: *Orknøyene og Shetland i norsk og skotsk historieforskning*. Oslo.